

Treball de Final de Màster – Màster en Arqueologia Clàssica

Epigrafia paleocristiana Tarraconense: aproximació a la definició formal de *l'officina lapidaria* urbana en època tardoantiga

ELENA MORENO VALERO

Dirigit per la Dra. DIANA GOROSTIDI PI

Tarragona, setembre 2016

El treball que ens ocupa, concebut com a Treball Final del Màster interuniversitari en Arqueologia Clàssica i realitzat durant el curs acadèmic 2015/16, s'emmarca dins el projecte d'investigació I+D "*Officinae lapidariae Tarraconenses. Canteras, talleres y producciones artísticas en piedra de la Provincia Tarraconensis*" (HAR2015-65319-P), coordinat per la Dra. Diana Gorostidi Pi, investigadora de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC).

Índex

1. Introducció: la “ <i>Terza età dell’Epigrafia</i> ”	8
1.1. Els cristianisme primitiu: continuïtat i transformació de la societat romana fins a Constantí i el seu reflex en la cultura.	10
1.2. L’“ <i>Epigraphic habit</i> ” de la comunitat cristiana durant la tardantiguitat	12
1.2.1. <i>Epigrafia paleocristiana: característiques generals</i>	14
1.2.1.1. <i>Característiques formals: suport, paleografia i iconografia</i>	15
1.2.1.2. <i>El paper dels fossori en l’epigrafia funerària cristiana</i>	16
1.2.2. <i>Criteris de datació: interns i externs</i>	18
1.2.3. <i>Hispania tardo-antiga i epigrafia paleocristiana: les tres grans necròpolis</i>	22
1.3. Tàrraco Cristiana	25
2. Epigrafia paleocristiana de la ciutat de Tàrraco	36
2.1. Corpus epigràfic.....	37
2.1.1. <i>Datacions consulars, prosopografia, arqueologia</i>	38
2.1.1.1. <i>Inscripcions amb datació consular</i>	39
2.1.1.2. <i>Altres datacions internes</i>	41
3. Aproximació a la definició dels tallers lapidaris urbans en època paleocristiana	44
3.1. Exemple de definició d’un taller epigràfic: <i>l’officina</i> del pautat doble i simple.....	46
3.1.1. <i>La paleografia del taller del pautat doble i simple</i>	54
3.2. Altres tallers presents. Aproximació a la identificació de trets identificatius	67
3.2.1. <i>Actualització del corpus: inscripció inèdita del carrer Vidal i Barraquer</i>	72

4. Conclusions	76
Bibliografia.....	80
Abreviatures.....	86
Annex	88
Taules sinòptiques de les inscripcions paleocristianes de Tarragona	88
CD amb Base de Dades	91

1. Introducció: la “*Terza età dell’Epigrafia*”

Epigrafia: paraula provinent del mot grec επιγραφή, que significa “escrit sobre”. En cercar en la majoria dels diccionaris de qualsevol país, tots remetent a la mateixa idea: ‘ciència que estudia una inscripció’. Curioses són, per tant, aquelles definicions que fan referència a altres aspectes d’aquesta ciència, com l’explicació que dóna l’*Encyclopaedia Britannica*, que diu així “*the study of written matter recorded on hard or durable material*”¹. En aquesta definició, apart de referir-se directament a l’inscripció, també fa èmfasi en el suport, una de les característiques més importants en el món de l’estudi epigràfic.

El món de l’epigrafia, més concretament el seu estudi, va iniciar-se durant el segle XIX, essent Theodor Mommsen el seu màxim representant. Des d’aleshores ha estat un àmbit acadèmic al qual molts intel·lectuals s’hi han dedicat i, com a resultat d’això, l’informació que se’n té avui en dia de l’epigrafia és notable. No obstant, hi ha hagut una època a la qual s’han dedicat la majoria dels investigadors, l’època imperial. Sobre els altres àmbits de l’epigrafia clàssica el nombre d’investigador i historiadors que s’hi ha dedicat són menors, però, tot i així, importants. Pel que fa a l’epigrafia paleocristiana a Hispània, i més concretament a la ciutat de Tàrraco, que és el tema que ocupa aquest treball, les figures més representatives són Emil Hübner (1834 – 1901), Josep Vives (1888 – 1978) i Géza Alföldy (1935 – 2011). Tots ells, juntament amb d’altres historiadors, van realitzar estudis sobre aquests documents des de l’època més tardana de l’imperi romà, un llegat valuósíssim que ha arribat fins a l’actualitat. En les darreres dècades s’ha discutit força sobre aquest aspecte de l’epigrafia clàssica, fins el punt de tenir lloc congressos i trobades dedicades especialment a aquesta temàtica. Cal fer referència a un d’aquests congressos, el que es va dur a terme a la ciutat de Bolonya l’any 1986 i en el qual es va discutir sobre el paper de l’epigrafia paleocristiana, a més de ser el congrés en el qual va aparèixer per primera vegada el nom de ‘*terza età dell’epigrafia*’ per referir-se a aquest episodi concret de l’història clàssica.²

Per posar-se una mica en context, farem una breu reflexió sobre el concepte de l’epigrafia paleocristiana. L’any 1988, arran del Col·loqui de l’*Association*

¹ *Epigraphy*. a *Encyclopaedia Britannica*. Consultat des de: <http://global.britannica.com/topic/epigraphy>

² DONATI, A., *La terza età dell’epigrafia; Colloquio AIEGL, Borghesi 86, Bologna, ottobre 1986*. Faenza: Fratelli Lega editori.

Internationale d'Épigraphie Grecque et Latine (AIEGL) que va tenir lloc a Bolonya dos anys abans, Gabriel Sanders va interpretar aquest període de l'epigrafia com una tercera edat de l'epigrafia o, en paraules seves, “*le troisième âge de l'épigraphie: la mission de la mémoire*”. Sanders considerava així com una primera edat l'època de l'Alt Imperi, com una segona la posterior fins a l'època de Septimi Sever i la tercera, que li dona l'apel·latiu de *la mission de la memoire*, l'època baix-imperial en la qual el cristianisme es convertiria en el protagonisme i necessitava un nou medi de transmissió, trobant en l'epigrafia un gran aliat en aquest respecte. Amb la coneixença d'aquest nou àmbit epigràfic s'iniciava un nou període que el mateix Sanders descrivia amb aquestes paraules:

“On n'y traitera pas tant d'une époque de sénescence, bien que les symptômes d'indurations, matériels, techniques, intentionnels, ne manquent pas. Il s'agira plutôt de l'âge qui succède l'apogée inscriptionnel du Haut Principat (culminació en època de Septimi Sever) et au vide croissant du IIIe siècle.”³

Carletti dóna suport a l'afirmació de Sanders i defensa aquest període amb el nom de la “*terza età dell'epigrafia*”. No obstant, Carletti va més enllà i afirma que “*è certo legittimo parlare di iscrizioni di committenza cristiana (cioè 'dei cristiani'), ma forse non altrettanto legittimo è parlare di 'epigrafia cristiana' [...]*”.⁴ No es tracta de l'invenció o, dit d'una altra manera, de l'introducció d'un nou estil epigràfic, sinó que es tracta d'una renovació de la tradició epigràfica imperial, adaptada a la nova situació que es vivia a l'imperi. Partint de l'idea d'epigrafia clàssica romana, tenint en ment la referència de les capitals quadrades tant típiques de l'època imperial, la nova etapa de l'epigrafia, que com ja s'ha comentat rep el nom de “*terza età dell'epigrafia*”, es basa en l'aparició d'una nova manera de concebre les inscripcions, adequant-se al nou caràcter religiós de la població de l'imperi, e introduint nous elements característics d'aquest període. És una època en la que la dialèctica entre la tradició clàssica i el cristianisme es troba molt present, i així es reflecteix en les inscripcions, en les quals es poden trobar característiques tant d'un com de l'altre període, en una amalgama que no s'havia vist amb anterioritat.

³ SANDERS, G. (1988). P. 353.

⁴ CARLETTI, C. (2008). P. 9.

1.1. Els cristianisme primitiu: continuïtat i transformació de la societat romana fins a Constantí i el seu reflex en la cultura.

L'any 313 l'emperador Constantí va promulgar l'Edicte de Milà, en el qual es feia oficial la tolerància envers el col·lectiu cristià i la seva religió. S'iniciava així un procés que culminaria amb la consolidació del cristianisme com a religió oficial de l'imperi romà l'any 380 amb l'Edicte de Tessalònica promulgat per l'emperador Teodosi. A partir d'aquest moment es pot considerar que la població de l'imperi professava, en la seva majoria, la fe cristiana. És per aquest motiu que es defineix el segle IV com l'inici del cristianisme. Però les primeres mostres d'aquesta religió no daten d'aquest segle, sinó que un s'ha de remuntar dos segles abans per trobar els primers indicis de religiositat cristiana.

A la ciutat de Roma, sota el pontificat de Víctor I (189 – 199), Zeferí I (199 – 217) i Calixt I (218 – 222) al llarg de finals del segle II i principis del III, ja es documenta una minoria cristiana, una minoria que reclama als emperadors de la dinastia severa un lloc on poder professar la seva fe i on poder-se reunir, de la mateixa manera que ho feien els que professaven el paganisme. S'ha de tenir en compte que els emperadors de la dinastia severa van ser, en la majoria dels casos, tolerants amb la causa cristiana, és a dir, no van emprendre accions violentes contra aquest col·lectiu. Així, l'emperador cedeix a la població cristiana la *domus ecclesiae* (fig. 1), un recinte que constaria d'una sala de reunions per als serveis religiosos, cambres per instruir als nous cristians, un baptisteri...⁵ Segons Carletti, l'emperador els cedeix aquest espai ja que considerava que era sagrat pel fet que es venerava a una divinitat, tant era si es tractava d'una divinitat cristiana o pagana. És important remarcar que aquest fet no es va donar tan sols a la ciutat de Roma: si bé en la majoria

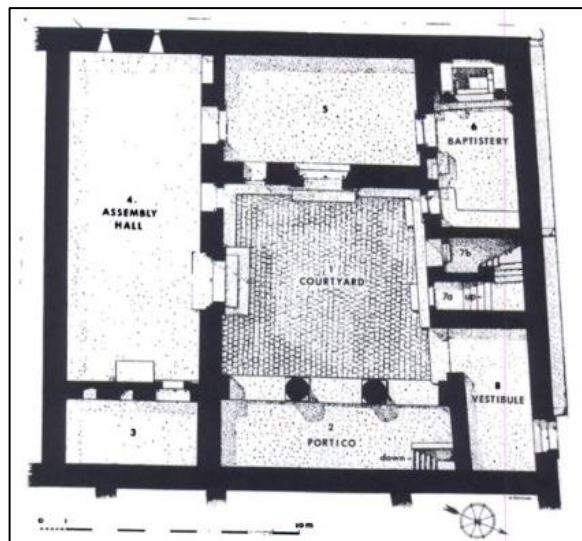

Fig. 1. Planta de la domus ecclesiae de Dura Europos.
(Font: Snyder, G. (2003), p. 132)

⁵ CARLETTI, C. (2008). P. 28.

de les ciutats de l'imperi no s'ha pogut documentar cap construcció que es pogués considerar com una *domus ecclesiae*⁶ durant finals del segle II i el segle III, com és el cas de la ciutat de Tàrraco⁷, sí que se n'han trobat exemples en d'altres ciutats, remarcant el cas de la ciutat oriental de Dura Europos.

Ja durant el segle III, es produeix la gran conversió de la població de l'imperi romà al cristianisme. Aquest fet és imprescindible posar-lo en relació amb l'anomenada “crisi del segle III”, tot i que és un concepte que no s'ha d'entendre amb el sentit actual, sinó que s'ha de posar en context amb el que succeïa aleshores. Es considera la “crisi del segle III” com aquell període comprés entre la mort de Còmode l'any 192 fins a la proclamació de Diocleciana com a emperador l'any 284. Durant aquest període, l'imperi va patir canvis molt significatius que marcarien les èpoques posteriors. En el camp polític, durant aquests gairebé 100 anys els emperadors es van anar succeint amb més rapidesa del que havia estat la realitat fins aleshores. Les ànsies de poder i les ganes d'accedir al tro per intentar arreglar una situació que es tornava pitjor a cada moment van precipitar a que els emperadors fossin assassinats per altres que usurparien el poder, per al cap de poc temps repetir-se la situació. L'altre fet destacable d'aquest període van ser les incursions dels bàrbars a l'imperi romà, que es produïren cada vegada amb més freqüència. L'incapacitat de la majoria dels emperadors de trobar solucions a aquesta situació va precipitar que la població intentés trobar una via per a poder resoldre aquestes dificultats, i és així com es van refugiar en el cristianisme, considerant que Crist era la solució i l'únic que els podria alliberar de la situació en la que es trobaven.⁸ Davant aquesta realitat, els emperadors veuen el cristianisme com un enemic que, a la llarga, els pot fer perdre el poder i decideixen plantar-hi cara. Així, sota els regnats de Deci, Valerià i Diocleciana es duen a terme accions i persecucions contra els cristians amb l'objectiu de minar el seu poder, així com també es difon per tot l'imperi propaganda

⁶ Nom destinat a designar l'edifici utilitzat per a la realització del culte cristià. No es tracta d'una església, sinó, tal i com diu el nom, una casa de l'església, “un edifici, privat, concebut i construït per al desenvolupament de la celebració litúrgica”. Aquests edificis van romandre privats fins a l'edicta de Constantí, moment en el qual, ja amb l'oficialitat del cristianisme, van obrir-se a públic. Juntament amb la oficialitat de la religió cristiana, van començar a prendre protagonisme les basíliques, edificacions religioses pensades per a dur a terme l'ofici religiós, funció que compartien amb les *domus ecclesiae*. Al tractar-se les primeres d'edificacions més complexes i millor adaptades per a la congregació dels cristians, les *domus ecclesiae* van començar a deixar d'utilitzar-se fins al punt de desaparèixer als voltants del segle V dC. Per saber més sobre les *domus ecclesiae*, cf. PIETRI (1977), pp. 127 - 145; FERGUSON (2003), pp. 137 - 142; GROS (2006).

⁷ LOPEZ, J.; PUCHE, J.M. (2013) P. 150.

⁸ ALFÖLDY, G. (2013) P. 17.

imperial per tal de recuperar a aquells militants que s'havien convertit al cristianisme.⁹ Es pot considerar que aquesta situació, en paraules d'Alföldy, “*va ser un intent de salvar l'imperi d'uns enemics que amb la seva superstició provocarien l'ira dels déus i que per això serien els responsables de tots els mals.*”¹⁰

No va ser, per tant, fins al segle IV que, amb la proclamació de l'edecte de tolerància, apareixen les primeres mostres, tant arqueològiques com epigràfiques, del cristianisme a les ciutats de l'imperi. Pel que fa al cas de Tarragona, es desconeix la ubicació de l'episcopi durant els segles IV i V, però, per comparació amb altres ciutats, el més probable és que se situés dintre muralles, tot i que en un espai marginal.¹¹ Alguns han volgut identificar el santuari martirial del complex de la necròpolis com el centre episcopal de la ciutat, però això significaria que es trobaria fora muralles i, pel que se sap de les ciutats de l'època, la seu episcopal es trobaria a l'interior del nucli urbà. No obstant, sí que s'ha documentat que els enterraments dels bisbes se solien efectuar als afores de la ciutat, juntament al costat dels màrtirs per així trobar protecció en aquests (d'igual manera succeeix en Girona amb Sant Fèlix).¹²

1.2. L'“*Epigraphic habit*” de la comunitat cristiana durant la tardantiguitat

L'aparició del cristianisme, com ja s'ha vist, va tenir un gran impacte en la societat d'aquell moment, transformant-la i inculcant-li nous valor morals que serien les normes per les que es regirien des d'aleshores. Com succeeix en la gran majoria dels casos, tot impacte en una societat es reflecteix en la seva cultura. I el cristianisme no en va ser menys. Durant el segle III a Roma els epitafis cristians semblen escriure's amb la ferma voluntat de contraposar-se a aquells pagans, ja que no utilitzen ni fan referència a cap de les fórmules o frases típiques de les inscripcions paganes. Predomina una estructura minimalista, en la qual només hi apareix el nom del difunt, a vegades acompanyat d'alguna imatge.¹³ Pel que fa als suports, també cal destacar el canvi que es

⁹ ALFÖLDY, G. (2013) P. 25.

¹⁰ ALFÖLDY, G. (2013) P. 17.

¹¹ LOPEZ, J.; PUCHE, J.M. (2013) P. 150.

¹² Cf. VIVÓ, D. (2012). *Parva Gerunda*. P. 170.

¹³ CARLETTI, C. (2008) P. 31.

va produir en aquest àmbit: si la tradició fins aleshores havia estat de dedicar monuments de grans dimensions, com poden ser els pedestals d'estàtues, durant l'Antiguitat Tardana es tendeix cap a uns suports de dimensions més reduïdes, tot i que també hi ha algunes excepcions.¹⁴ S'ha de tenir en compte la importància dels valors cristians. Una de les primeres i més importants virtuts cristianes és la humilitat, la no ostentació de riquesa ni poder, per la qual cosa la societat d'aquell moment que professava la fe cristiana volia mostrar a través de les inscripcions que aquesta era la qualitat que els definia com a persones cristianes. Aquesta humilitat es mostra també en les inscripcions reduïdes dels primers moments de l'època tardana. Al contrari del que succeïa durant l'època imperial, en la que les inscripcions quantes més paraules tinguessin millor ja que això volia dir que la persona que l'havia encarregat tenia diners, durant l'Antiguitat Tardana es documenta, es podria dir, un minimalisme en les inscripcions, les quals moltes vegades tan sols contenen fórmules de repòs com poden ser *Hic requiescit, requiescet in pace* o semblants.

Aquestes dades enunciades anteriorment fan referència al conjunt de l'imperi romà, basant-se en les mostres recollides en diferents ciutats. Pel que fa concretament a la ciutat de Tàrraco, el costum epigràfic canvia radicalment amb l'aparició del cristianisme. La tradició de dedicar monuments epigràfics a magistrats, ciutadans d'alt rang i als *flamines* de la *Provincia Hispania Citerior* comença a decaure en època de Marc Aureli i desapareix completament durant la dinastia dels Sever.¹⁵ Els únics exemples d'homenatges escultòrics que es troben a partir del segle III corresponen a encàrrecs fets pels governadors de la província o per, en el seu cas, la diòcesis *Hispaniarum*. El cert és que les entitats privades, és a dir, els personatges singulars que tant abans havien encarregat escultures i monuments en els temps passats, en aquests moments no tenen diners suficients per a poder assolir aquests costos, i és un dels principals motius pels qual descendeix tant la cultura epigràfica. És també un període en el qual la reutilització de peces datades d'època imperial pren molta importància. No s'ha de relacionar la reutilització de suports epigràfics amb la crisi que patia l'imperi durant el segle III, ja que es tracta de dos temes separats.¹⁶ La reutilització d'aquests suports ve motivada per la gran abundància de monuments imperials que, en aquesta

¹⁴ CARLETTI, C. (2008) P. 32.

¹⁵ ALFÖLDY, G. (2013) P. 26.

¹⁶ MAYER, M. (1992) P. 75.

nova època, han perdut tot el seu significat i la població baix-imperial troba en ells una font important de material en el qual plasmar els seus ideals cristians. La ciutat de Tarraco, de tot el *Conventus Tarraconensis*, és la ciutat que més exemples ofereix de inscripcions realitzades sobre materials reutilitzats,¹⁷ potser degut a la gran quantitat de inscripcions imperials que es podien trobar a la ciutat. En definitiva, i en paraules d'Alföldy, “es evidente que las grandes oficinas Tarraconenses, que en época de los Flavios y de los Antoninos habían fabricado cientos de pedestales y estatuas, ya no funcionaban desde hacía mucho tiempo.”¹⁸

1.2.1. Epigrafia paleocristiana: característiques generals

Les inscripcions paleocristianes, en contraposició a aquelles paganes, són fàcilment identificables quan la mateixa inscripció ofereix la suficient informació per a poder-la classificar. L'època pot ser més tardana o menys, en aquest cas s'hauria d'estudiar paleogràficament, principalment, la inscripció, però el que fa possible la distinció entre una inscripció una altra és el que Carletti anomena la ‘*matrice cristiana*’.¹⁹ Aquest concepte es basa en la presència en les inscripcions o bé d'imatges d'ideologia cristiana com poden ser peixos, ancores, creus, etc. o bé de fórmules com són la presència de les paraules *memoria*, *decessit*, *reddidit*, *in pace*, etc. De Rossi, per diferenciar una inscripció cristiana d'una pagana, quan les dues es trobaven cobrint una tomba, feia referència al *dies mortis* (fig. 2) per

Fig. 2. Fotografia de la inscripció RIT 964, en la que es pot observar la inscripció del dies mortis en “*qui vixit mequ(m)!(i) an(nis X) m(ensibus) IIII d(iebus) XXVIII*”. (Font: RIT).

¹⁷ MAYER, M. (1992) P. 80.

¹⁸ ALFÖLDY, G. (2013) P. 27.

¹⁹ CARLETTI, C. (2008) P. 14.

diferenciar a la cristiana. El *dies mortis* és un recurs literari que no es troba en les inscripcions paganes, i en el qual s'indica el dia de la mort del difunt.

Pel que fa als elements que conformen la *matrice cristiana*, tal i com l'anomena Carletti, és imprescindible saber-los reconèixer en cas que siguin visible. No obstant, hi ha casos en els quals és impossible distingir-los, com pot ser en aquells casos en els quals o bé l'autor no va tenir interès en mostrar-los o bé han desaparegut al llarg del temps. És en aquests casos quan fa falta un estudi amb més profunditat per poder extreure tota la informació que la peça en sí mateixa ofereix, característiques que permeten concebre la peça en el seu conjunt tot i la manca d'elements característics del període. Així, s'han de tenir en compte tota aquells elements referits tant a la part externa com a la interna d'una inscripció, aspectes que es desenvoluparan més extensament en l'apartat següent, ja més centrat en el cas de Tàrraco, però que crec necessari fer cinc cèntims del context general de l'imperi en aquest punt.

1.2.1.1. Característiques formals: suport, paleografia i iconografia

Una de les característiques més importants de les inscripcions paleocristianes és el **suport**. Al contrari del que es trobava en època imperial, durant l'Antiguitat Tardana predominen les plaques, que eren utilitzades per la societat amb la fi de cobrir les tombes dels seus difunts i mostrar el lloc on eren enterrats i la voluntat escrita que els dedicaven. Així, mentre durant els períodes precedents era comú trobar gran diversitat de suports, durant l'època paleocristiana la majoria d'inscripcions es trobaven gravades en plaques. No obstant, també s'han documentat inscripcions d'aquest període en sarcòfags (un gran nombre d'elles), fet que fa pensar que es tractaria de l'altre suport predilecte de la societat baix-imperial.

L'altre aspecte referit a les característiques externes que cal tenir en consideració és la **paleografia**. Potser es tracta aquest de l'aspecte més important quan s'estudia una inscripció paleocristiana, ja que és el mitjà que ofereix més informació sobre la societat del moment. Pel que fa a la paleografia paleocristiana, aquesta segueix, en gran mesura, o si més no en un primer moment, l'estela imperial, que s'observa en algunes de les inscripcions d'aquest període. No obstant, és en aquesta època quan apareixen nous

estils paleogràfics, tot i que s'ha de tenir present que l'escriptura capital quadrada (juntament amb la actuària) és la que predomina. Així, es troben els primers exemples de l'escriptura uncial, una tipologia d'escriptura que anirà prenent protagonisme al llarg d'aquest període, sense arribar en ningun moment a superar la presència en les inscripcions de la capital quadrada, i es caracteritza aquesta tipologia d'escriptura pels seus trets més arrodonits i amb curvatures. D'altra banda es troba l'escriptura cursiva, de la qual ja es té constància durant l'època imperial, pren importància en aquest període convertint-se en una de les tres formes d'escriptura preferides de la societat i estant present en inscripcions del moment.

Sobre els aspectes interns que cal tenir en compte alhora d'analitzar una inscripció, calen remarcar la datació interna que se'n pugui extreure a partir de les dades facilitades en el propi text i la **iconografia**. Són aquestes les característiques principals de les inscripcions paleocristianes que s'han pogut documentar. Tot i que se'n troben exemplars molt diversos i que es poden contradir els uns amb els altres (em refereixo aquí a aquells casos que tot i tractar-se d'exemplars indubtablement cristians conserven encara algun distintiu pagà que dificulta la seva correcta identificació), en general totes les inscripcions segueixen el mateix model i comparteixen les mateixes característiques.

1.2.1.2. El paper dels fossori en l'epigrafia funerària cristiana

Hi ha una altra característica sobre l'epigrafia paleocristiana que s'ha de tenir present i que s'explicarà a continuació, característica a la que s'acostuma a fer referència com a escriptura espontània. S'ha de tenir constància que en un primer moment, els primers col·lectius cristians no podrien tenir accés als tallers epigràfics imperials, ja que no respondrien a les seves necessitats, per la qual cosa, i mentre no establien ells mateixos nous tallers, es van veure obligats a recórrer a altres solucions.²⁰ En un moment en que els cementiris comencen a tenir importància es va consolidant una estructura eclesiàstica prou forta com per poder prendre el protagonisme de la societat en les èpoques posteriors i apareix també una figura força desconeguda fins el moment, que tindrà una importància cabdal, encara que poc reconeguda, en la societat. Ens referim al personatge del *fossore* (fig. 3), o per entendre-ho millor, a l'enterrador.

²⁰ DE SANTIAGO, J. (2009) P. 296.

Aquesta seria la persona encarregada de vigilar les catacumbes i, posteriorment, els cementiris a peu de carrer; la persona a la que s'encarregarien les funcions d'enterrar els difunts, de mantenir en perfecte estat el cementiri i, en definitiva, de tenir cura de tot allò relacionat amb l'àmbit de l'enterrament.²¹

No s'ha de confondre el fet que aquest col·lectiu treballés en els cementiris amb el fet que formessin part de l'estament eclesiàstic, perquè la realitat és que no hi formaven part.

Fig. 3. Representació d'un *fossore* a les catacumbes dels Sants Marcel·lí i Pere, a Roma. (Font: Recavarren, I. (26/02/2016)).

Els *fossori* eren un grup de treballadors autònoms i independents de l'Església²² que tan sols feien la part física del treball funerari; la part espiritual es reservava per als bisbes o sacerdots.

En tractar-se dels encarregats d'enterrar als difunts, en algun moment, als inicis del cristianisme, es va donar el cas que van ser contractats per a escriure una mínima referència al difunt.²³ Aquests petits epígrafs apareixen per primer cop a la mort de Constantí, en un moment en que el cristianisme es va consolidant lentament. Així, la primera inscripció coneguda que va ser realitzada per un *fossore* data del 338, mentre que la darrera data del 513.²⁴ Potser a causa de l'aparició i difusió de nous tallers epigràfics, la demanda dels *fossori* com a gravadors d'epígrafs es va veure reduïda notablement, però el que és segur és que a partir de la segona meitat del segle VI ja no es tenen constància ni dels *fossori* ni d'inscripcions gravades per ells. Tenint present que molt probablement aquest col·lectiu es va originar a Roma, van tenir el suficient protagonisme i repercussió com per trobar-se exemples

Fig. 4. Fotografia de la inscripció RIT 1056. (Font: RIT).

²¹ REBILLARD, É. (2009) P. 35.

²² GUYON, J. (2000) P. 326.

²³ No es pot entendre contractar en el sentit que s'entén actualment, ja que tan sols es tractaria d'una espècie de treball que aniria unit a l'acció d'enterrar al difunt.

²⁴ GUYON, J. (1974) Pp. 552 – 578.

d'inscripcions fetes per ells a tot l'imperi. En el cas de la ciutat de Tàrraco hi ha algunes que, tot i no poder-se assegurar del tot que fossin fetes per *fossori*, el cert és que comparteixen totes les característiques atribuïdes a aquest grup. Un exemple n'és la inscripció RIT 1056 (fig. 4), en la que tan sols es pot observar la lletra M gravada d'una manera poc acurada en una placa que s'hauria col·locat sobre l'enterrament. La lletra M faria referència a la paraula *Memoria*, molt utilitzada en l'època tant imperial com baix-imperial i que s'utilitzava amb la voluntat de mostrar que els seus estimats no l'oblidaven.

Les característiques per les quals destaquen les inscripcions dels *fossori* són les següents: principalment, aquestes inscripcions s'identifiquen per ser molt simples. Tot i l'ofici que ocupaven, els *fossori* no eren gent instruïda per a l'ofici de gravador, per la qual cosa les inscripcions i el text que en elles gravaven es caracteritzen per ser senzilles i escarides. No acostumen a indicar l'ofici del difunt, tot i que no es pot considerar tant aquesta característica com a tal perquè en la majoria de les inscripcions paleocristianes aquesta dada ja no hi apareix. En pocs casos hi indiquen el *dies mortis* o l'edat del difunt, tan sols en alguns exemples fan alguna referència a la persona a la qual està dedicada l'epígraf, fent constar el sexe del difunt o bé alguna qualitat de la persona. Es té constància que eren persones que tant podien treballar soles com en grup, ja que s'ha documentat la presència d'un col·lectiu de més de dues persones treballant com a *fossori* en un cementiri de Roma mentre que en d'altres tan sols es coneix la presència d'un sol *fossore*.²⁵

1.2.2. Criteris de datació: interns i externs

Alhora d'encarar l'estudi d'una inscripció, la manera més convencional i organitzada de fer-ho és fixant-se tant en els criteris de datació interns com en els externs, els quals proporcionen la informació necessària per a poder fer un bon anàlisi. Aquests criteris, que normalment són utilitzats com a mitjà per a poder datar les inscripcions, són una bona eina per a realitzar un estudi en profunditat de les inscripcions.

²⁵ GUYON, J. (1974) P. 566.

Pel que fa als **criteris externs**, aquests es poden resumir en dos aspectes centrals, que ja s'han mencionat anteriorment: els suports i la paleografia. El primer es basa en la correcta identificació dels suports on es troba la inscripció. En època tardana, les tipologies d'aquest grup es redueixen essencialment a tres: plaques, sarcòfags i mosaics. Les primeres, les plaques, són les que més exemples es tenen constància a Tarragona, amb un total de 133 inscripcions; seguidament es troben els sarcòfags, considerats de molt bona qualitat i amb una decoració elaborada, dels quals hi ha a Tarragona 8. Finalment, els més escassos però no per això menys importants són els mosaics. De mosaics tan sols se n'han conservat tres, però es tracten d'uns mosaics d'una gran qualitat tant en l'execució com en la producció, que recorden molt a aquells que es poden trobar a les necròpolis del Nord d'Àfrica.²⁶ La distribució d'aquests suports en els diferents segles que engloba l'Antiguitat Tardana és significativa i mostra la tendència epigràfica d'aquest període.²⁷ La major producció epigràfica d'aquest moment històric se situa al segle V dC, amb 71 inscripcions de les 144 de Tarragona (d'elles, 65 són plaques, 3 són sarcòfags i 3 més són mosaics). El següent segle amb més producció epigràfica és el segle IV, amb un total de 31 peces (27 de les quals són plaques; les altres 4 restants són sarcòfags). Aquestes dades corroboren la situació privilegiada de la que gaudia Tàrraco en aquests segles, posició que es reflecteix en la seva gran producció epigràfica. En els següents segles (ss. VI i VII), a més del segle precedent (s. III), la producció no és tan notable i es deu, principalment, a una situació més de crisi que no pas d'abundància que patia Tàrraco.

D'altra banda es troba la paleografia. És possiblement l'aspecte més important de les inscripcions, com ja s'ha comentat anteriorment, aquell que permet identificar la manera com s'escrivia en les diverses èpoques, els canvis que s'han anat efectuant al llarg de la història i l'evolució de les mateixes lletres. Per a l'estudi de la paleografia, s'han de diferenciar, principalment, quatre aspectes: el tipus de lletra, la forma de les lletres, la tècnica epigràfica i les interpuncions (tot i que aquest punt ben bé podria relacionar-se amb l'iconografia és un aspecte clau en l'estudi paleogràfic). El tipus de lletra es basa en la identificació dels tres estils que es troben en època tardana: la capital, que pot ser quadrada o actuària i que és la que més recorda a la que s'utilitzava en les

²⁶ VIVES, J. (1928) P. 378.

²⁷ Veure la Taula 1. Distribució de les inscripcions entre els segles III i VII segons el suport, a l'annex del treball (p.88)

inscripcions d'època imperial; la uncial, que apareix durant el segle III dC i es pot considerar una derivació de la capital quadrada, ja que manté la seva majestuositat, tot i que les traces no són tan rectes sinó que són més arrodonides (un exemple d'escriptura uncial és la conegudíssima inscripció de la *Beata Thecla*) i, finalment, l'altre tipus de lletra més comú en aquesta època és la cursiva, un tipus de lletra força comú en el món romà, tant republicà com imperial i tardà i que era usual trobar-lo en els *graffiti*, en les tauletes de cera, etc. Ja en època tardo-antiga es documenta aquesta escriptura en plaques de marbre, d'una execució poc acurada, allunyant-se en gran mesura de la tradició de la capital quadrada.

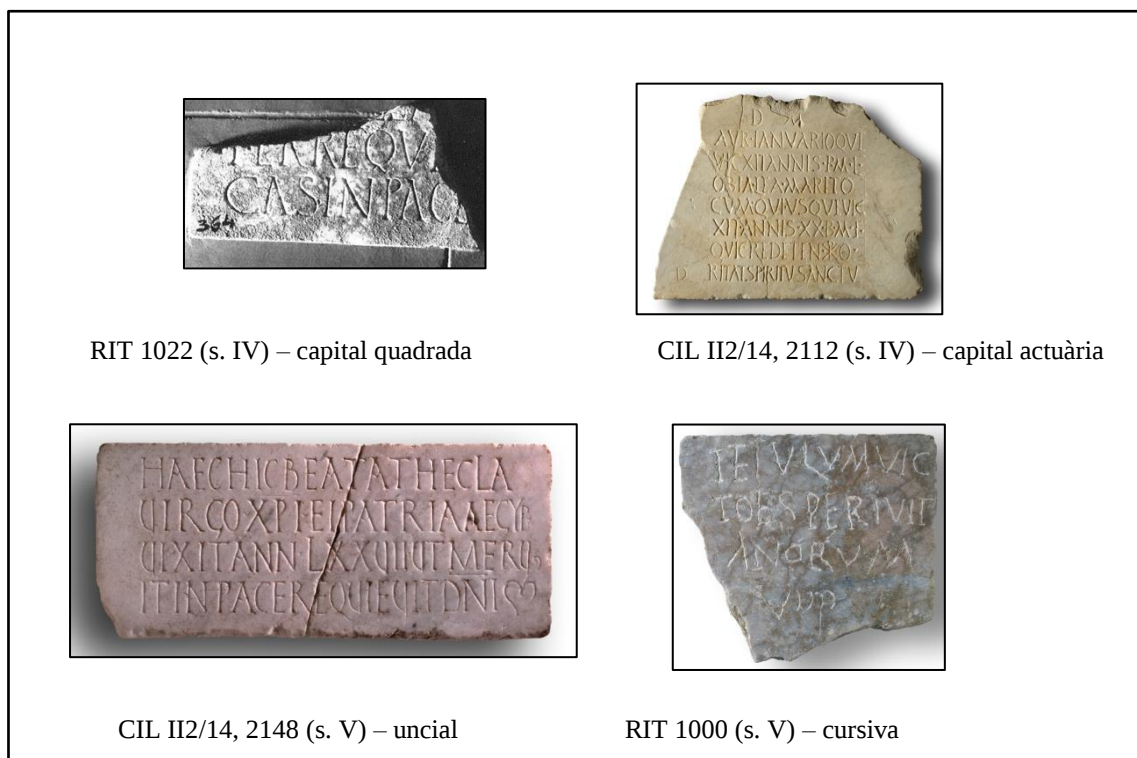

Fig. 5. Exemple dels quatre estils d'escriptura en època paleocristiana.

La forma de les lletres és l'aspecte que s'ocupa de l'evolució que pateixen les lletres al llarg de la història i la varietat que es té d'elles depenent tant la zona geogràfica com el moment cronològic en el que es realitza l'inscripció.. D'altra banda es troba la tècnica epigràfica. Aquesta característica paleogràfica permet identificar les diferents maneres de produir una inscripció i permet, alhora, identificar els diferents tallers on es gravaven les peces, cadascun amb les seves característiques pròpies. De

tècniques es troben, sobretot, cinc: les lletres gravades, que són les més comunes i que consisteix en gravar la lletra en el suport; les lletres gravades amb doble línia, un exemple dels quals dels que es troben a Tarragona és la inscripció RIT 1072 i manté una estreta relació amb el Nord d'Àfrica, ja que en aquest territori s'han documentat molts exemples, que es mostraran més endavant; les lletres pintades, que consisteixen en pintar directament sobre el suport la inscripció però és una tècnica que té un desavantatge i es que es tracta d'una tècnica que desapareix amb el pas del temps a causa de l'activitat humana i de la facilitat amb la que es perd la pintura (un dels únics llocs on s'han conservat grans quantitats d'aquestes inscripcions és a Pompeia, més concretament a les parets de les ciutats on tenien funció propagandística, les quals gràcies a l'erupció i l'acció de conservació de les cendres del Vesuvi s'han conservat); finalment es troben les lletres en mosaic, tècnica que es basa en realitzar la inscripció en mosaic enlloc de sobre un suport lític. Per últim, les interpuncions tenen un paper important durant l'època tardana: mentre que en època imperial les interpuncions es limitaven en la gran majoria dels casos a punts, triangles o quadrats, en època tardana hi ha un gran repertori d'interpuncions, entre el quals es troben, a més dels esmentats anteriorment, hederes, creus, fletxes, branques, etc.

Pel que fa als **criteris interns**, es consideren com a tal totes aquelles característiques que conté la inscripció en sí, és a dir, el contingut textual de l'inscripció, deixant de banda el suport o la manera en que esta feta la inscripció, i es poden identificar principalment dos: la datació interna i la iconografia. El primer consta en l'identificació d'alguna fórmula o aspecte textual de la inscripció que ofereixi a qui l'observa una datació concreta, com per exemple una datació consular, en la qual s'expressa el nom d'algun cònsol, la referència a algun esdeveniment concret de la història, com el pontificat d'algun personatge o algun fet destacat o, i aquest és un fet comú en les inscripcions cristianes, l'indicació del *dies mortis* o la data de la mort. També la formulació de la inscripció, les paraules que s'hi recullen, poden considerar-se com un criteri intern, ja que les fórmules epigràfiques varien al llarg del temps i el que es podria trobar al segle III potser ja no s'utilitza al segle V o viceversa. D'altra banda, amb l'iconografia succeeix una mica el mateix. En època cristiana o paleocristiana les imatges són un recurs molt comú en les inscripcions per fer referència a Crist o a la condició de cristià del difunt. La presència de monogrames de Crist, creus, animals (ocells, etc.) i palmes són molt usuals en les inscripcions i, tal i com succeeix amb les

lletres, aquestes imatges també pateixen una evolució al llarg del temps, fet que permet diferenciar aquelles realitzades en un segle o en un altre i que es converteix, així, en un criteri de datació.²⁸

1.2.3. *Hispania tardo-antiga i epigrafia paleocristiana: les tres grans necròpolis*

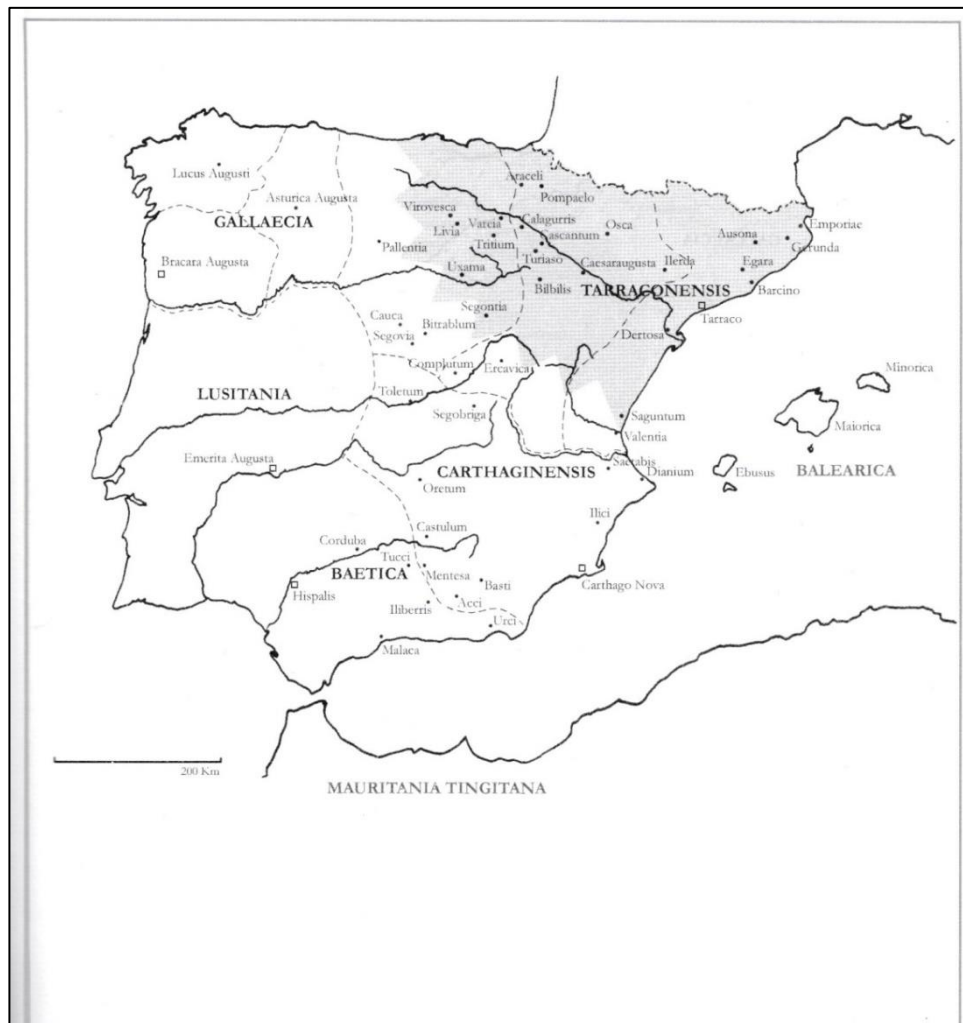

Fig. 6. Mapa polític de la Hispania romana durant el segle V. (Font: Pérez, M. (2012), p. 447.)

La Hispania tardana, com ja s'ha vist, estava força condicionada pel cristianisme, més encara quan aquest es va convertir en la religió oficial de l'Imperi. La gran majoria de les inscripcions datades d'aquest període mostren clars signes de

²⁸ Veure la Taula 2. Distribució de les inscripcions entre els segles III i VII segons la iconografia, a l'annex del treball (p. 89).

cristianització i el fet més característic d'aquesta epigrafia, que la contraposa amb les anteriors, és el fet que s'acostumava a realitzar com a homenatge o record als ja difunts i no als vius. És per aquest motiu que la majoria d'aquestes inscripcions s'han localitzat en territoris sagrats on s'hi ha descobert enterraments o, el que és més, comú, en les grans necròpolis de les ciutats tardanes. En el conjunt de la Península Ibèrica, cal destacar-ne tres com les més importants i les que han permès conèixer més en profunditat l'epigrafia cristiana o paleocristiana: les necròpolis de Mèrtola, Mèrida i Tàrraco.

Mèrtola, *Myrtilis Iulia* en època romana i pertanyent a la província de la Lusitania, gaudia d'una posició estratègica, ja que estava situada en una elevació rodejada pel riu Guadiana a orient i pel Oeiras a occident, que li proporcionaven una perfecta defensa envers l'exterior. Al tractar-se d'una ciutat a la qual es podia accedir per vies fluvials, i no tan sols per carreteres, va gaudir d'un bon estatus econòmic i es va beneficiar d'aquesta situació, rebent l'influència tant cultural com social que arribava des de l'exterior. Això va convertir a la ciutat en una de les més importants de la Península Ibèrica.²⁹ Però d'igual manera que succeïa amb les ciutats més grans de l'imperi durant l'Antiguitat Tardana, un punt neuràlgic de la ciutat era aquell

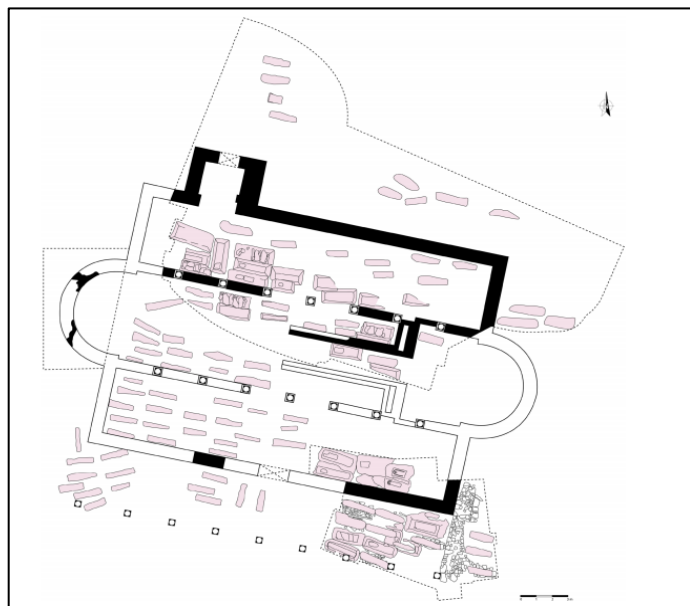

Fig. 7. Planta general de les estructures i dels enterraments de la basílica del Rossio do Carmo (Font: Lopes, V. (2015), p. 124.)

religiós, on es duïen a terme les funcions religioses relacionades amb el cristianisme i, per consegüent, un dels aspectes més interessants d'investigar en relació amb això són les necròpolis, essent la de Mèrtola una de les tres més importants de la Península. Aquesta es trobava en el *suburbium*, igual que s'observa en la ciutat de Tàrraco, al costat de la principal via de comunicació amb l'actual ciutat de Beja (*Pax Iulia* en època

²⁹ LOPES, V. (2015) P. 106.

romana).³⁰ Es van documentar, arran de diverses intervencions arqueològiques, dos espais principals de religiositat: el conformat per la necròpolis de l'Achada de San Sebastián i la basílica paleocristiana del Rossio do Carmo i d'altra banda el Mausoleu i el subsòl de l'antiga ermita de San Antonio, situats a la Rua Alfonso Costa. La necròpolis de San Sebastián, tot i que no es dubta que és una necròpolis cristiana, també s'ha hipotitzat amb l'idea que hagués tingut un ús continuïtat des d'època romana, ja que no conté cap basílica martirial que la identifiqui com a construcció pròpiament cristiana. Es creu que, ja considerat com a centre cristià, va tenir una vida útil de dos segles, des del III dC fins al V dC, moment en el qual perd protagonisme i els enterraments comencen a ser més freqüents en la basílica paleocristiana del Rossio do Carmo (fig. 7).³¹

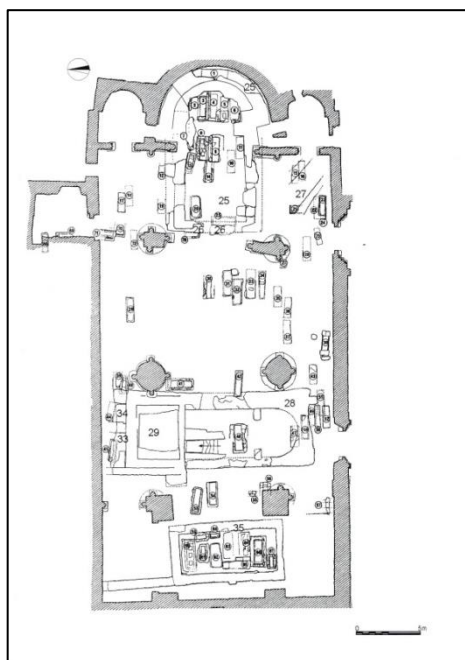

Fig. 8. Planta amb els mausoleus i enterraments documentats a la necròpolis paleocristiana. (Font: Mateos, P. (1997), p. 51)

La ciutat de Mèrida, o *Emerita Augusta* en època romana, va ser nomenada com a capital de la *diocesis Hispaniarum* el segle IV, nomenament que va comportar alguns canvis urbanístics a la ciutat. Succeeix a Mèrida com a Tarragona que durant el segle IV es construeixen als afores de la ciutat, és a dir, fora muralles, edificis martirials com és el cas del de Sant Fructuós a Tarragona o el de Santa Eulàlia a Mèrida.³² La necròpolis trobada a l'interior de l'Església de Santa Eulàlia (fig. 8) i els territoris circumdants planteja el dilema de si es tracta, com en el cas de Tàrraco,

d'una necròpolis *ex novo* o si bé és una “reutilització” d'una necròpolis pagana, com és el cas de Mèrtola. Tot i així, no

hi ha dubte que allà es troba una necròpolis cristiana, justificada per les restes de cinc mausoleus i abundants enterraments.³³ A la zona de Santa Catalina es va localitzar una necròpolis indubtablement cristiana, que fa pensar que les necròpolis trobades a les zones de Santa Eulàlia i Santa Catalina serien una de sola. No se sap del cert però sí es

³⁰ LOPES, V. (2015) p. 119.

³¹ MARTINS, V. (2014).

³² MATEOS, P. (1997) P. 604.

³³ MATEOS, P. (1997) P. 609.

pot afirmar que la necròpolis de Santa Catalina ja s'estava utilitzant a partir del segle IV i es creu que seguiria utilitzant-se fins el segle VI, moment en el que s'abandona també la de Santa Eulàlia. A partir d'aleshores es té constància de petits nuclis d'enterraments als afores de la ciutat, envoltant la basílica del segle V.³⁴

Per últim, i tan sols a mode d'introducció del que s'explicarà en el següent punt, la necròpolis de Tàrraco està considerada com un dels cementiris a cel obert més extensos d'Occident. Aquesta necròpolis va ser descoberta per uns obrers durant els inicis del segle XX, quan fonamentaven el terreny, però no va ser fins a la intervenció del Mossèn Serra Vilaró durant les dècades de 1920 i 1930 quan es van documentar les troballes tant arqueològiques com epigràfiques.³⁵ La construcció de la Tabacalera a mitjans del segle XX, quan Serra Vilaró encara estava realitzant treballs en el recinte, va destruir bona part de la basílica martirial de la Necròpolis, la Basílica de Sant Fructuós. Del que es va mantenir en peu, es va utilitzar per edificar l'actual Museu de la Necròpolis. Posteriorment, i arran d'una intervenció dirigida per Jordi López i la Universitat Rovira i Virgili, es van descobrir noves dades arqueològiques als voltants de la necròpolis que proporcionarien nova informació sobre el cristianisme primitiu de Tàrraco, però que, altre vegada i arran d'interessos econòmics, van ser destruïdes en gran part per a la construcció de l'actual Parc Central (restes arqueològiques de l'Eroski). En aquest recinte es va identificar un conjunt de cinc edificis articulats entorn a una segona basílica, que es creu que estaria dedicada a Santa Tecla ja que va ser en aquest punt on va aparèixer la famosa inscripció de la verge patrona de la ciutat.³⁶

1.3. Tàrraco Cristiana

Es pot considerar que l'Antiguitat Tardana s'inicia a Tàrraco amb l'incursió de les tropes germàniques a la ciutat l'any 260 dC. No obstant, i com ja s'ha anat comentant en els capítols anteriors, no es pot considerar un fet com aquest el detonant de la crisi del segle III. Tàrraco, en el moment de l'incursió de les tropes germàniques, ja havia començat a transformar-se socialment. Això es documenta a la perfecció

³⁴ MATEOS, P. (1997) P. 610.

³⁵ LÓPEZ, J.; PUCHE, J.M. (2013) P. 149.

³⁶ LÓPEZ, J.; PUCHE, J.M. (2013) P. 151.

gràcies als testimonis epigràfics que han arribat fins als nostres dies. L'habitual costum en època imperial de dedicar monuments públics a els personatges més importants i a les elits de la ciutat disminueixen en gran mesura al llarg del segle III fins a gairebé desaparèixer durant el segle IV.³⁷ Això es deu, principalment, al canvi de mentalitat de la societat. La societat d'aquest moment s'està transformant a marxes forçades i en el transcurs d'aquest canvi desapareixen algunes de les personalitats més influents d'èpoques passades. Un exemple és la pèrdua del poder de les cúries municipals, que havien tingut una importància històrica cabdal uns segles abans.³⁸ L'aparició del cristianisme va reforçar aquest canvi de mentalitat i els valors pels quals es regia la societat ja no eren els mateixos que en temps passats, situació que també es reflectia en la producció cultural, especialment en l'epigrafia. Uns anys abans de la proclamació de l'edecte de tolerància per part de l'emperador Constantí, es va produir a Tarragona un fet que marcava les generacions posterior: el martiri de Sant Fructuós i els seus diaques, Auguri i Eulogi, a l'amfiteatre de la ciutat el 21 de gener de l'any 259 dC,³⁹ considerada la primera mostra de cristianisme a la ciutat. Aquest martiri també ha tingut repercussió en la història ja no tan sols de Tarragona, sinó també del conjunt d'Hispania, ja que són els primers màrtirs documentats a tot el territori.⁴⁰

Una vegada es va establir la tolerància religiosa, es documenten un seguit d'edificacions indubtablement cristianes, entre les que en destaca la Necròpolis Paleocristiana. Possiblement aquest sigui el complex que millor representa aquest període de la ciutat. Gràcies a la documentació arqueològica, provinent de les diverses intervencions que allà s'hi ha realitzat (amb especial reconeixement a l'intervenció realitzada durant les dècades de 1920 i 1930 pel Mossèn Serra i Vilaró⁴¹) s'ha pogut establir el marc cronològic en el qual aquesta necròpolis hauria estat en actiu: se sap que va començar-se a utilitzar a inicis del segle IV i que la seva activitat es va mantenir fins al segle VI,⁴² tot i que es creu, gràcies a evidències arqueològiques que posteriorment es

³⁷ Per una visió sobre la Tàrraco paleocristiana, cf. PEREZ, M. (2013) P. 85; LOPEZ (2006); MACIAS-MUÑOZ (2013); Del AMO (1979-1981-1989).

³⁸ LÓPEZ, J.; PUCHE, J.M. (2013) P. 151; ALFÖLDY, G. (2013), P. 16.

³⁹ PEREZ, M. (2013) P. 87.

⁴⁰ MUÑOZ, A. (2014) P. 17.

⁴¹ Els treballs del Mossèn Serra Vilaró als quals es fa referència són els següents: SERRA i VILARÓ, JSEAM, 93, 1928; 104, 1929; 111, 1930; 133, 1935.

⁴² NIQUET, H. (2007) P. 1021.

mostraran, que al llarg del segle VII també hi hauria activitat.⁴³ Abans de la construcció de la basílica, s'han documentat enterraments que daten d'una època anterior, la qual cosa significa que en el moment de la construcció de la basílica martirial, el recinte ja s'utilitzava com a lloc de culte per als cristians de la ciutat.⁴⁴

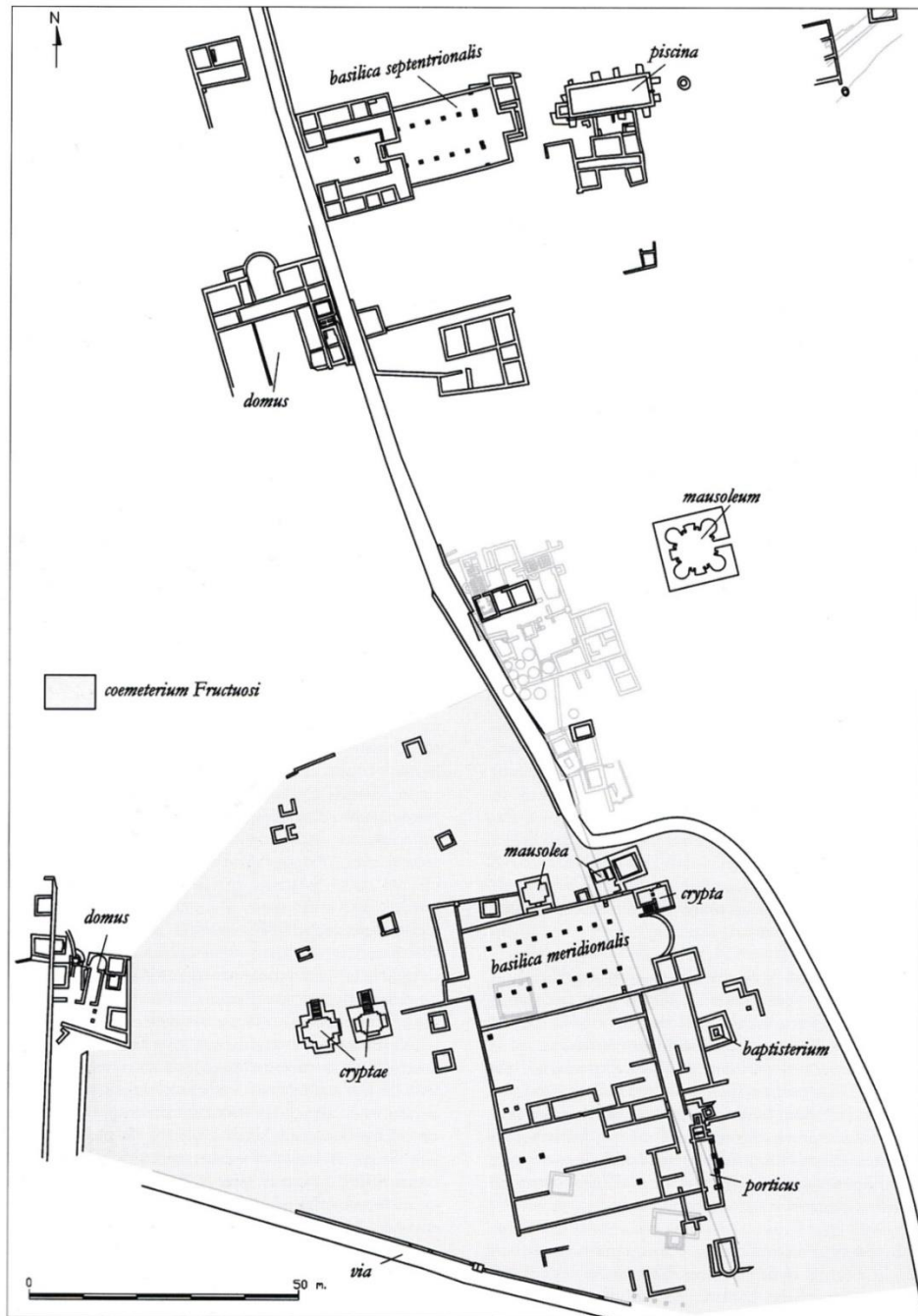

Fig. 9. Conjunt paleocristià del Francolí. Planta general (dibuix: J.M. Puche) (Font: Lopez, J. (2006), p. 276).

⁴³ Cf. Del AMO (1979-1981-1989).

⁴⁴ LOPEZ, J. (2006) P. 215.

Arran de l'execució dels màrtirs de la ciutat, es va construir al centre de la Necròpolis una basílica, que va substituir l'antic memorial als màrtirs que es trobava al mateix lloc. Aquesta basílica, que es troba situada al mateix espai on es va construir l'edifici principal del Museu de la Necròpolis Paleocristiana, s'edifica al segle IV, però l'any 400 és destruïda a mans dels bàrbars. Posteriorment és reconstruïda i, segons Serra Vilaró, desapareix definitivament a les acaballes d'aquest mateix segle.⁴⁵ Altres autors, però, tenen d'altres teories: Del Amo, basant-se en les inscripcions i la topografia, considera que la seva construcció data de mitjans del segle V i que es va mantenir en actiu fins ben entrat el segle VII, cronologia que comparteixen els investigadors Jordi Lòpez i Josep Maria Puche.⁴⁶ El que es pot assegurar sense cap dubte és la presència d'aquesta basílica en aquest encontre; gràcies a les troballes de diversos fragments d'inscripció, es pot afirmar que en aquesta localització es trobaria el recinte sagrat.

Les inscripcions que justifiquen aquesta afirmació són concretament tres: la RIT 942⁴⁷ (fig. 10), RIT 1008 (fig. 11) i la RIT 1010⁴⁸ (fig. 12). Tots tres fragments van ser localitzats a la necròpolis i comparteixen una mateixa fórmula: *sede sanctorum*, que fa referència a un lloc sant, que en aquest cas es referiria a la basílica martirial.⁴⁹ Es tracta d'una basílica composta per tres naus i absis semicirculars orientats cap a l'est. Una sèrie de set mausoleus es troben annexats a la nau septentrional i a la capçalera.⁵⁰

Fig. 10. Inscripció RIT 942 (Font: MNAT)

Fig. 11. Inscripció RIT 1008 (Font: RIT)

Fig. 12. Inscripció RIT 1010 (Font: RIT)

⁴⁵ LOPEZ, J.; PUCHE, J.M. (2013) P. 150.

⁴⁶ LOPEZ, J.; PUCHE, J.M. (2013) P. 152.

⁴⁷ GOROSTIDI, D. (2013) P. 53.

⁴⁸ *Ídem*.

⁴⁹ VIVES, J. (1927) P. 377.

⁵⁰ LOPEZ, J. (2006) P. 205.

L'altre recinte anteriorment mencionat situat en el sector occidental de la ciutat de Tàrraco és el temple septentrional. Situat a l'est de la via romana, es tracta d'una "basílica de tres naus i transsepte amb absis i contraabsis orientada cap a l'est i precedida per un atri." ⁵¹ En el seu interior es van documentar enterraments d'individus cristians, els quals es troben enterrats mirant cap a l'est i cap a la ciutat de Jerusalem, costum típic de la població cristiana en aquells moments. L'enterrament que hi domina és la inhumació, com pertoca a l'època, i s'han documentat enterraments individuals,

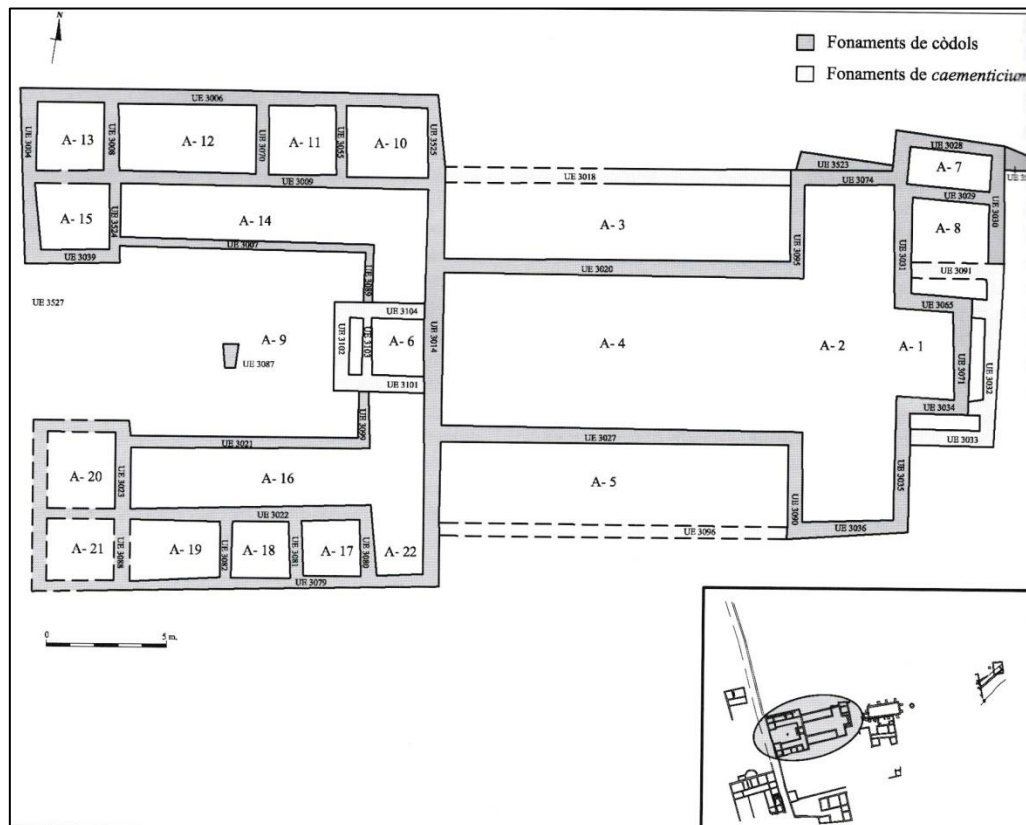

Fig. 13. Planta simplificada de la basílica, amb indicació de tècniques constructives de fonamentació.

(Font: Lopez, J. (2006), p. 110)

dobles i triples, depenent la zona on fossin enterrats. Pel que fa a l'epigrafia, va ser en aquest punt on va aparèixer la coneguda inscripció de la Beata Tecla, juntament amb d'altres inscripcions entre les que figura la de Lupulus. ⁵² S'han localitzat altres construccions als voltants del recinte basilical, tot i que a causa de la manca d'informació que proporcionen les restes localitzades ha estat impossible saber la funció que tindrien aquestes construccions.

⁵¹ LOPEZ, J. (2006) P. 109.

⁵² LOPEZ, J. (2006) P. 155.

Si bé es pot considerar que durant el segle III Tàrraco havia patit un període que, si bé no es pot parlar de decadència, sí de certa debilitat, al segle IV la ciutat reneix i es revitalitza. Es duen a terme tot un seguit de canvis organitzatius a la ciutat, canvis que s'allargarien fins al segle V i que consolidarien la ciutat de Tàrraco, a més de com al centre de la Hispania Citerior, com un dels principals centres neuràlgics de l'activitat social (amb un paper cabdal del cristianisme) i organitzatiu de tot el territori i la província. Es realitza una reestructuració de tot l'espai de la part alta de la ciutat, edificant una construcció de dues naus a la façana est del recinte de l'antic temple de la

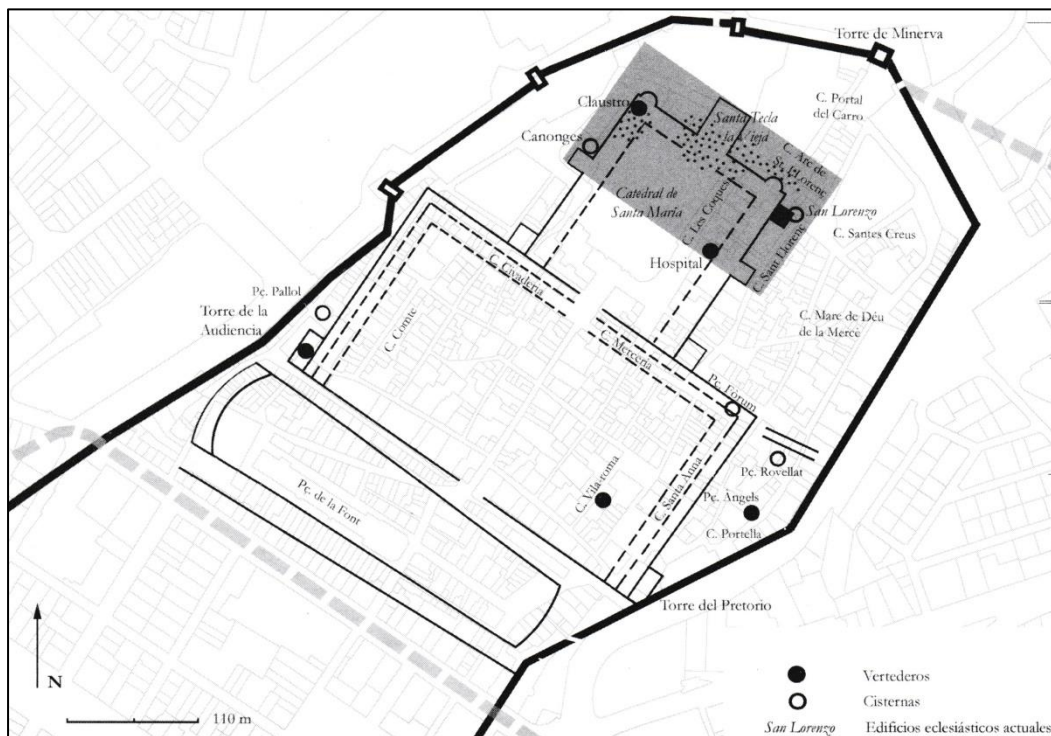

Fig. 14. Aproximació hipotètica a la planta de la part alta entre els segles V i VI sobre el traçat urbà actual. (Font: Pérez, M. (2012), p. 458)

ciutat (el temple d'August), construcció que s'ha especulat si es tractaria de la seu episcopal de la ciutat tot i no tenir dades més definitives.⁵³ Tot i així, hi ha documentació que afirma que els edificis pagans no van deixar d'utilitzar-se ni molt més amb l'aparició del cristianisme, sinó tot el contrari. En la major part de les ciutats de la part occidental de l'imperi tant el fòrum com el circ es continuen utilitzant com

⁵³ NIQUET, H. (2007) P. 1022.

anteriorment, i no és fins el segle VII quan aquests espais es reconverteixen en recintes cristians.⁵⁴

Un aspecte que demostra la cristianització de la ciutat millor que cap altre, almenys al meu parer, és la construcció durant el segle VI d'una basílica visigòtica a l'amfiteatre. Aquesta basílica va ser descoberta durant els anys 1950 i es conserva 'a nivell de planta' sota el temple medieval de Santa Maria del Miracle.⁵⁵ Considerant que l'amfiteatre representa un ideal pagà de la societat, el fet de manar construir una basílica sens dubte cristiana simbolitza la religiositat de la població tarragonina (i, òbviament, dels seus dirigents) del moment, volent mostrar el poder que havia aconseguit el cristianisme envers la religiositat pagana que fins aleshores havia regnat a l'imperi. Es mostra, d'aquesta manera, la revolució que va suposar el cristianisme en una societat com la de l'imperi romà. Als voltants d'aquesta basílica, homenatge als màrtirs de la ciutat, s'han trobat indicis de la presència d'una petita necròpolis. No es tracta d'un fet estrany ni molt menys, ja que, com s'ha comentat anteriorment, era costum de la societat d'aquell moment d'enterrar-se en territoris sagrats, ja fos on s'havia executat als màrtirs de la ciutat o on s'havien enterrat, per tal de protegir-se i sentir-se beneïts pel sant.⁵⁶

Però durant aquest període no tan sols es troba a Tàrraco el col·lectiu cristià, sinó que també s'ha documentat un petit nucli, minoritari en comparació a la població cristiana però tot i així interessant de comentar, de població jueva.⁵⁷ Es tracta d'un petit nucli poblacional que s'hauria reunit i establert a la part alta de la ciutat, en un espai situat relativament aprop de la catedral actual. S'han localitzat inscripcions jueves, poques però de gran valor històric, que reforcen la presència d'un col·lectiu jueu en aquesta zona. Tot i que es podria dubtar de l'autenticitat jueva d'algunes inscripcions, tal i com desenvolupa Heike Niquet, el cert és que la troballa d'objectes pertanyent a la idiosincràsia jueva aclareixen qualsevol dubte en aquest respecte, com per exemple la troballa d'un *menorah* a Mas Rimbau (necròpolis situada als afores de la ciutat de Tarragona que es va mantenir activa fins ben entrat el segle VII).

⁵⁴ MATEOS, P. (1997) P. 605.

⁵⁵ LOPEZ, J.; PUCHE, J.M. (2013) P. 150.

⁵⁶ LOPEZ, J.; PUCHE, J.M. (2013) P. 160.

⁵⁷ Sobre aquest tema, cf. NIQUET, H. (2004).

Durant el segle VI, segle de la caiguda de l'imperi romà, la topografia de Tàrraco canvia de forma substancial. El santuari extra-urbà de Sant Fructuós, situat a la Necròpolis Paleocristiana, pateix una davallada i es creu que és en aquesta època quan deixa de tenir ús. Tan sols s'utilitza com a lloc d'enterrament la zona situada als peus de la mateix basílica dels màrtirs, que pateix una pavimentació i reforma. Als afores de la ciutat, succeeix tot el contrari que amb la necròpolis de la ciutat: mentre que la necròpolis paleocristiana decau en ús, la de Mas Rimbau, com ja s'ha dit anteriorment, segueix en actiu fins al segle VII. Però potser el més important d'aquest període és la construcció d'un recinte episcopal a la part superior de l'acròpolis, als voltants de l'actual catedral medieval, que constituirà el centre episcopal de la província i els seus voltants.⁵⁸ Possiblement cal posar en relació l'abandonament del conjunt basilical de la necròpolis amb la construcció del recinte episcopal de l'acròpolis i de la basílica de l'amfiteatre. És possible que els centres de culte es dirigissin cap a les noves edificacions, deixant les més antigues (basílica de la necròpolis) en desús, fet que va precipitar el seu abandonament.⁵⁹

⁵⁸ LOPEZ, J.; PUCHE, J.M. (2013) P. 160.

⁵⁹ MUÑOZ, A. (2014) P. 65.

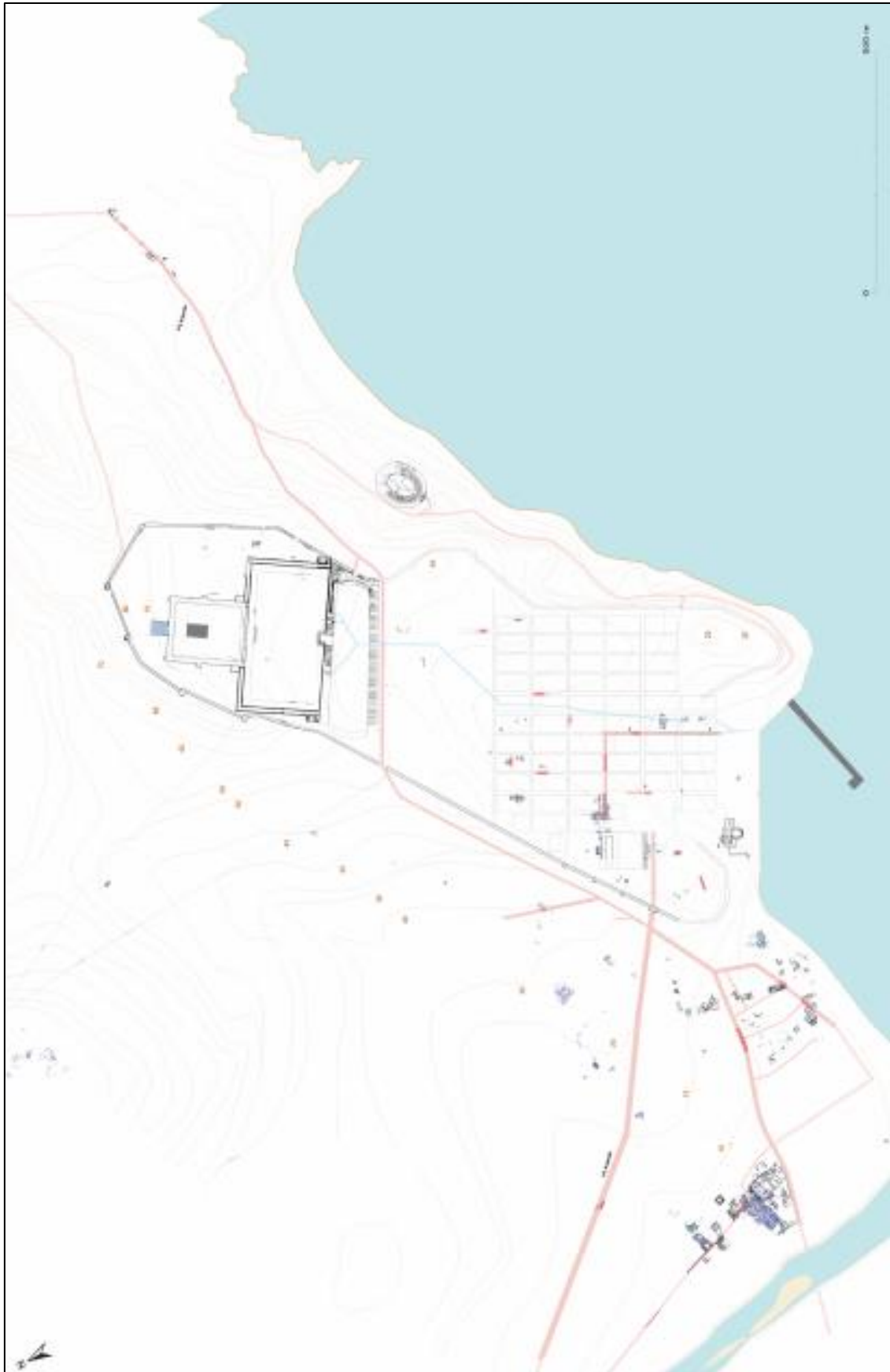

Fig. 15. Planimetria de Tàrraco entre el període comprès entre L. Verus i Ròmul Augústul (180 – 476 dC).
(Font: Planimetria Arqueològica de Tàrraco)

Fig. 16. Planimetria de durant l'etapa visigoda (476 – 713/714 dC). (Font: Planimetria Arqueològica de Tàrraco)

2. Epigrafia paleocristiana de la ciutat de Tàrraco

L'arquitectura, com ja s'ha descrit anteriorment, juntament amb l'epigrafia conformen les dues fonts claus per a l'estudi de l'antiguitat. Una ofereix informació sobre els canvis urbanístics, que generalment venen propiciats per un canvi social, mentre que l'altre ofereix informació de primera mà sobre la societat i el seu *modus vivendi*. Gràcies a l'epigrafia es pot saber la cultura que tenien els pobles passats, com es comunicaven i quins eren els seus objectius en el moment de decidir gravar blocs de pedra o plaques de marbre per a recordar o bé a les personalitat de l'època o bé als seus éssers estimats. Tot això proporciona a l'investigador una font d'informació de valor incalculable i és per aquest motiu que la ciutat de Tarragona és tant important durant el període tardà de l'imperi romà: perquè la seva cultura epigràfica és significativa. Recollint les paraules d'Andreu Muñoz, “*l'epigrafia tardana de Tarragona és la més extensa i important de tota la Península Ibèrica.*”⁶⁰

Remetent al capítol anterior, la Península Ibèrica en època tardana tenia tres necròpolis importants que eren les de Mèrtola, Mèrida i Tàrraco. Si bé totes tres proporcionen a l'investigador una informació clau en l'estudi d'aquestes societats, la necròpolis de Tarragona, amb l'epigrafia que d'ella se n'ha extret, constitueix la primera font d'informació de la Hispània paleocristiana. Però no tan sols en la ciutat pròpiament dita es trobaven les inscripcions, sinó que també en el seu territori, és a dir, en l'*ager Tarraconensis*, se'n troben d'altres inscripcions considerables d'estudi.⁶¹ No obstant, no al llarg de tot el període tardà la producció epigràfica de Tarragona és la mateixa, ni molt menys. Les inscripcions que es troben a la ciutat durant el segle III són majoritàriament paganes, ja que la societat tan sols estava començant a fer el canvi cap al cristianisme. No va ser fins a l'oficialitat del cristianisme durant el segle IV que l'epigrafia documenta un creixement notable de les inscripcions cristianes, creixement que continuarà fins el segle VI, moment en que la producció epigràfica disminueix notablement, com es podrà observar en el següent capítol.

⁶⁰ MUÑOZ, A. (2014) P. 49. Es considera que l'epigrafia tardana de Tarragona és la més important de tota la Península Ibèrica gràcies a la gran diversitat iconogràfica que es troba en les inscripcions, però no tan sols això, sinó que també la gran varietat paleogràfica mostra la importància epigràfica de la ciutat. Les dues necròpolis localitzades a la ciutat, juntament amb aquelles localitzades als territoris circumdants de la ciutat, han proporcionat nombroses inscripcions, algunes d'elles d'un gran valor com les que es comenten al llarg del text, que han situat l'epigrafia paleocristiana de Tarragona en una posició privilegiada dins l'àmbit epigràfic. Cf. GOROSTIDI, 2013; De SANTIAGO, 2009; VIVES, 1926.

⁶¹ Cf. GOROSTIDI, D. (2010).

2.1. Corpus epigràfic

El corpus epigràfic de la Tàrraco paleocristiana està conformat per un total de 144 inscripcions, de les quals sis pertanyen al territori de l'*Ager Tarraconensis*. Aquestes 144 inscripcions es troben dividides, principalment, per la seva tipologia: hi han 133 plaques, el grup més nombrós, 8 sarcòfags i 3 laudes musives. Les plaques, com es pot comprovar, són el suport més utilitzat en aquesta època, i la raó és força lògica. Aquestes plaques eren utilitzades, principalment, com a senyalització dels llocs d'enterrament, ja fossin com a cobertures de tombes o com a senzilles plaques. La majoria d'aquestes peces van ser trobades a la necròpolis paleocristiana de Tarragona, al lloc on es va erigir la basílica paleocristiana, a l'actual zona de la Tabacalera. Al tractar-se d'una necròpolis paleocristiana, no és d'estranyar la gran quantitat de indicacions dels llocs d'enterrament, i d'aquí el gran nombre de plaques existents.

Pel que fa a l'apartat textual, cal constatar que s'han comptabilitzat 7 inscripcions de les 144 que s'han trobat en tot el territori de Tàrraco que o bé estan completament escrites en grec o bé tenen alguna paraula o frase en aquest idioma. Això es pot donar per, principalment, dues raons: podria ser que el lapicida fos d'origen grec i que així ho va voler mostrar en el moment de gravar la inscripció, fet poc probable ja que responia a les demandes dels clients i, en cas que aquests no ho volguessin així, no acceptarien el resultat de l'encàrrec, fet que ens porta a la segona possibilitat. Podria ser que el difunt o la seva família fossin grecs o tinguessin avantpassats grecs i així ho volguessin mostrar en l'epitafi, fet que seria més probable i respondria a les característiques estètiques i textuais del moment en quant a les inscripcions.

Fig. 17. Fotografia de la inscripció RIT 1074. (Font: RIT).

Apart de les inscripcions cristianes escrites en llatí o bé en grec, també hi ha algunes inscripcions en el territori de Tàrraco que, si bé es troben escrites en llatí, són clarament pertanyents a la religió jueva. Concretament s'han localitzat dues inscripcions que responen a aquestes característiques. La primera és la inscripció RIT 1074 (fig. 17), localitzada a la població d'Els Pallaresos, al territori de Tàrraco, la qual, tot i estar escrita en llatí, conté iconografia pròpiament jueva que l'identifiquen com a tal. La iconografia a la qual es fa referència és la *menorah*, el canelobre de set braços, i la *lulav*, la imatge d'una palma amb tres

branques. L'altre inscripció, tot i que anomenar-la així potser no és del tot exacte, és la trobada a la necròpolis tardana de Mas Rimbau, a la qual ja s'ha fet referència anteriorment. Es tracta d'una placa de pedra d'Alcover en la qual es troba incisa una *menorah*, el canelobre de set braços, sense cap inscripció més ni tampoc cap imatge addicional. No obstant, i tan sols el fet d'haver estat trobada en una necròpolis i per contenir una imatge pertanyent a la religió jueva, ja es pot considerar com a jueva sense cap mena de dubte.

2.1.1. Datacions consulars, prosopografia, arqueologia

De les 144 inscripcions trobades al territori de Tàrraco, hi ha set d'elles que o bé contenen una datació consular a l'interior del seu text o bé una datació interna. Les inscripcions amb datació consular són molt importants dins l'àmbit de l'estudi epigràfic, ja que ofereixen un punt de partida en la identificació i datació d'altres inscripcions que, pel motiu que sigui, per elles mateixes no aporten cap informació al respecte. No obstant, cal dir que tot i que aquestes inscripcions amb datació interna siguin una gran i important font d'informació, hi ha casos en que ja sigui per la diferència en quant a la paleografia o perquè no hi ha un punt de concordança entre les mateixes, no es possible utilitzar-les com a punt de partida per a la datació de les inscripcions no datades. No obstant això, segueixen sent d'una gran importància i cal considerar-les d'un gran valor. Les inscripcions datades de la ciutat de Tàrraco són les següents: la RIT 946, 943, 947, 944, 945, 948 i 1075. Mentre que les sis primeres d'aquestes inscripcions contenen datació consular que permet datar les inscripcions concretament en un període específic, l'última, la 1075, conté una datació interna, que tot i que limita la cronologia de la inscripció, no permet establir una data concreta. A continuació passem a revisar aquestes datacions.

Fig. 18. Fotografia de la inscripció RIT 946. (Font: RIT).

2.1.1.1. Inscripcions amb datació consular

La inscripció RIT 946⁶² (fig. 18) va ser trobada a la necròpolis paleocristiana de Tarragona entre els anys 1926 i 1927 i té unes dimensions de 89 x 55 x 2 cm. Es tracta d'una placa de marbre blanc, força ben conservada en el seu conjunt i que data del 28 de desembre de l'any 459 dC. Aquesta data ens ve donada a partir de la referència al dia de la seva mort, que explica que va ser cinc dies abans que Flavius Magnus (390 – 475) prengués possessió com a cònsol (fet que es produí l'1 de gener del 460 dC) amb les següents paraules: “[...] *di(e) quintu K(a)l(endas) Ianuari venie(n)t(e) cons(ulatu) M(a)gn(i) [...]*”. A més d'incorporar en el seu text aquesta datació consular, aquesta inscripció destaca també per ser l'única en tot el conjunt de la Península Ibèrica en mostrar la data de naixement de la persona a la que va dedicat l'epitafi, utilitzant la referència consular per a situar aquesta data amb les següents paraules: “[...] *natus Honori XIII et Theodosi X [...]*”.

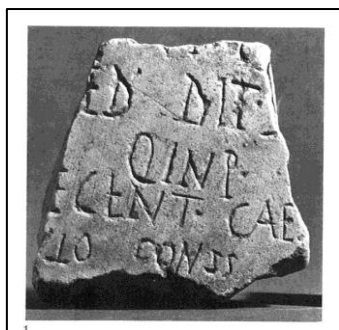

Fig. 19. Fotografia de la inscripció RIT 943. (Font: RIT).

Mentre que la inscripció anterior permetia saber el dia concret en el qual va morir el difunt, la inscripció RIT 943⁶³ (fig. 19) tan sols ens ofereix l'any en el que va morir el difunt, ja que només fa referència a que la mort de la persona a la que esta dedicat l'epitafi es va produir durant el consolat de Magnus Decentius i Paulus. Es tracta d'una peça el destinatari del qual no es coneix i que va ser trobada a la ciutat de Tarragona en data desconeguda, amb unes dimensions de 15 x 14 x 3 cm. i que, a partir de la datació consular anteriorment mencionada s'ha pogut datar

de l'any 352 dC.

⁶² GOROSTIDI, D. (2013) P. 55.

⁶³ GOROSTIDI, D. (2013) P. 58.

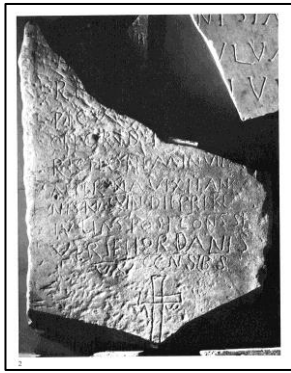

Fig. 20. Fotografia de la inscripció RIT 947. (Font: RIT).

El cas de la inscripció RIT 947⁶⁴ (fig. 20) és semblant al de la RIT 946, ja que ens ofereix altre vegada la data concreta d'elaboració de l'epitafi. Es tracta d'una placa de marbre gris, trobada a la necròpolis paleocristiana de Tarragona entre els anys 1926 i 1927 i que té unes dimensions de 70 x 51 cm. En aquest cas, sabem que Rústic, personatge al qual està dedicat aquest epitafi, va morir el 30 de juny de l'any 471 dC, data que podem saber a partir d'una referència consular en la qual es nombra als cònsols Flavius Iordanes i Messius Phoebus Severus (que van ostentar el títol

de cònsols durant l'any 470 dC) inserida en el text: “[...] *die pri(mo) K(a)l(endas) Iulias post con(ulatum) Severi et Iordanis [...]*”.

D'igual manera que succeïa en la inscripció RIT 943, en la 944⁶⁵ (fig. 21) tornem a saber l'any en que va morir Martúria, nena a la qual està dedicat l'epitafi, a partir d'una referència consular. Aquesta inscripció va ser localitzada a la necròpolis paleocristiana de Tarragona entre els anys 1924 i 1925 i té unes dimensions de 47 x 78 x 2 cm. Segons la datació consular a la qual el text fa referència, nombra al cònsol Flavius Eugenius, amb les paraules “[...] *recess(it) consulatum Eugeni Augusti primu [...]*”, aquesta inscripció va ser realitzada l'any 393 dC.

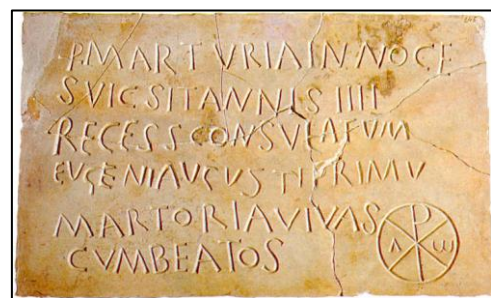

Fig. 21. Fotografia de la inscripció RIT 944. (Font: MNAT).

Fig. 22. Fotografia de la inscripció RIT 945. (Font: RIT).

En les següents dues inscripcions tornem a veure exemples ja vistos anteriorment. D'una banda hi ha la inscripció RIT 945 (fig. 22). Es tracta aquesta d'una inscripció trobada a la necròpolis paleocristiana de Tarragona entre els anys 1927 i 1929 i

terratrèmol.⁶⁶ És aquesta una altra manera d'obtenir informació cronològica de les peces estudiades.

Però el contingut textual de les inscripcions moltes vegades ofereix més informació de la que pot semblar en una senzilla primera ullada. El text ens pot oferir informació sobre la persona a la que està dedicada la inscripció: quin era el seu origen, d'on provenia la seva família, l'ofici que duia a terme o les virtuts del difunt. Potser la inscripció més

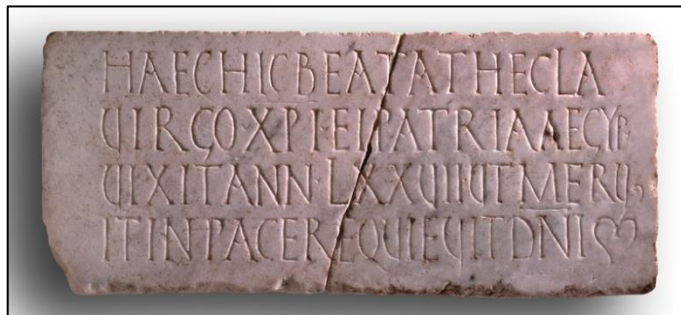

Fig. 25. Fotografia de la inscripció de la Beata Tecla. (Font: MNAT).

coneguda i que ofereix força informació és la de la Beata Tecla⁶⁷ (fig. 25). Aquesta peça és un bon exemple de com es donaven certs detalls de la vida dels personatges als quals estaven dedicats els epitafis en el mateix text. A partir del contingut textual de la inscripció, sabem que es tractava d'una verge, a la qual li atorguen l'adjectiu de beneïda ([...] *beata Thecla virgo XPI (= Christi)* [...]), sabem que provenia d'Egipte ([...] *ei patria Aegypt(us)* [...]), i sabem amb quants anys va morir, amb 77 anys ([...] *vixit ann(is) LXXVII* [...]). Normalment les inscripcions no donen tanta informació com en aquest cas, el qual és curiós, a més a més, ja que no es troben gaires inscripcions en les quals figurin referències sobre l'origen del difunt. No obstant, sí que hi ha altres exemples els quals, tot i no oferir tanta informació, sí donen certes referències a la vida del difunt.⁶⁸

Una d'elles és la inscripció RIT 952⁶⁹ (fig. 26). Aquest epitafi està dedicat a una persona que duu el nom d'Agrykos. A partir del text, sabem que es tractava d'una persona possiblement d'origen grec, ja que, tot i que no s'explicita en el text, el nom i

⁶⁶ Cf. CURBERA, J. (2003) / GOROSTIDI, D.; GIMENO, M.; DÍAZ, M. (2015).

⁶⁷ Sobre aquesta peça cal citar els treballs de GOROSTIDI, D. (2013) P. 57; LOPEZ-GOROSTIDI (2015); Del AMO (1997); CORTES-LOPEZ (1999); NIQUET (2007); MASSÓ (2011).

⁶⁸ Cal destacar que aquesta inscripció és de les poques que es pot datar arqueològicament, fet que, juntament amb la informació que el mateix text de la inscripció ens ofereix, permet concretar millor el moment en que es va realitzar i permet, a més, conèixer millor la seva vida (cf. LOPEZ-GOROSTIDI, 2015).

⁶⁹ GOROSTIDI, D. (2013) P. 55.

l'aclamació de *χαίρε* demostren la existent relació entre el difunt i aquest país. El que sí ofereix el text és informació sobre la cristiandat de la persona, una manera de mostrar a tot aquell que llegís l'inscripció la personalitat de la persona allà enterrada de tal manera que no els quedés cap dubte de la seva fe, expressant-ho amb les següents paraules: “[...] *unicae virginita(tis), pudicitiae singularis [a]c summ(a)e [car]itatis [...]*”.

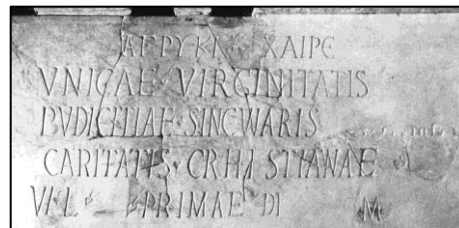

Fig. 26. Fotografia de la inscripció RIT 952. (Font: RIT).

Una altra inscripció mostra també la nacionalitat de la persona a la qual esta dedicada la placa, i aquesta és la inscripció RIT 958⁷⁰ (fig. 27). Aquesta inscripció ens

Fig. 27. Fotografia de la inscripció RIT 958. (Font: RIT).

informa sobre el lloc de naixement i sobre els lloc per on va anar passant al llarg de la seva vida, fent així un recorregut per la seva trajectòria vital, amb les següents paraules: “[...] *natione Gr(a)eca civis Tarsus Cilicia commorans Ispali [...]*”, però a més indica, igual que succeïa amb la inscripció de la Beata Tecla, els anys amb els que va morir.

La valoració que se’n pot extreure del conjunt epigràfic de la ciutat de Tàrraco és que aquest conforma una de les més importants col·leccions d’epigrafia paleocristiana de tota la Península Ibèrica. El gran nombre d’inscripcions, juntament amb la gran qualitat d’algunes d’elles, fan de l’epigrafia paleocristiana de Tàrraco una de les més valuoses. Però no tan sols es tracta de la quantitat, sinó també de la qualitat. Un gran nombre d’inscripcions de la Tàrraco paleocristiana estan elaborades amb una gran perfecció i tenen un valor incalculable per aquells que estudien aquest àmbit. És per aquest motiu que es pot concloure, i demostrar, que el corpus epigràfic que s’ha anat explicant amb anterioritat és una font d’informació valuosíssima a tenir en compte per a futures investigacions.

⁷⁰ GOROSTIDI, D. (2013) P.61..

3. Aproximació a la definició dels tallers lapidaris urbans en època paleocristiana

És conegut per tothom la necessitat, en època paleocristiana, de deixar constància de la presència dels estimats en el món en el moment de la seva mort, i és per aquest motiu que la producció d'epitafis augmenta considerablement en aquest període. En aquest respecte, els tallers lapidaris conformen una societat principal durant l'època, ja que són, en general, els llocs on es produeix l'epigrafia del moment, la mateixa que ha arribat fins a l'actualitat i que permet conèixer amb detall la vida de la societat baix-imperial. Tot i que durant l'època imperial els tallers epigràfics ja van tenir força repercussió⁷¹, durant l'època paleocristiana aquests s'especialitzen en el món funerari, ja que era l'àmbit en el qual s'englobava la major part del treball epigràfic.

Aquests tallers rebien influències de diferents zones de tot l'imperi en un moment en el qual aquest s'estava desintegrant lentament. En el cas de Tàrraco, les

Fig. 28. Detall del sarcòfag de Leucadi (RIT 971) (Font: fotografia de l'autora)

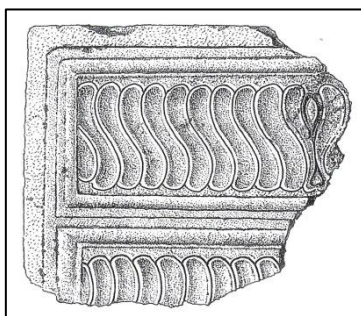

Fig. 29. Detall del sarcòfag de la basílica Damous-el-Karita, a Cartago (Font: SCHLUNK, H. (1967), p. 235)

Fig. 30. Detall sarcòfag dels Apòstols, a Tarragona (Font: MNAT)

influències provenen de diferents llocs, com Roma o el Nord d'Àfrica, essent aquest últim el màxim influenciador de la cultura tant epigràfica com decorativa dels tallers tarragonins a causa de la gran relació comercial existent entre ambdós territoris. Un dels exemples més reconeguts i estudiats de la relació entre aquestes dues ciutats, entre Tàrraco i Cartago, són els sarcòfags de Tàrraco, que comparteixen característiques i decoració amb els del Nord d'Àfrica, fet que corrobora la relació entre totes dues zones. Els sarcòfags als quals fem referència són els de Leucadi (fig. 28) i dels Apòstols (fig. 30), tots dos pertanyent a la ciutat de Tàrraco. La tipologia, sumada a la decoració i detallisme, dels sarcòfags va permetre identificar aquests com relacionats amb aquells

⁷¹ Sobre els tallers urbans en època imperial, cf. ALFÖLDY, G. (2010); SUSINI, G. (1982; 1968).

de Cartago (fig. 29). Si bé en un principi es va creure que podria ser que un artesà de Cartago s'hagués traslladat a la ciutat per a la producció d'aquests sarcòfags ja que la pedra utilitzada creien que es tractava de la pedra pròpia de la ciutat (pedra de Santa Tecla), estudis posteriors van permetre identificar el material utilitzat no com a pedra de Santa Tecla sinó com a *kadel* de Hammam Lif⁷², un material propi de Tunísia. Això va permetre concloure que els sarcòfags van ser realitzats a la ciutat africana i, des d'allà, van ser transportats a Tàrraco.

Els paral·lels africans no es limiten als sarcòfags, sinó que s'han trobat un grup d'inscripcions a Tarragona que per la seva execució són estranyes en el conjunt epigràfic paleocristià de la ciutat però que, si es compara amb els exemples nord-

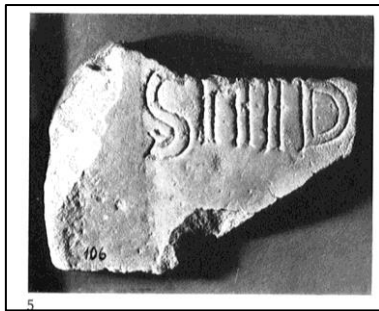

Fig. 31. Fotografia de la inscripció RIT 1072. (Font: RIT).

la ciutat de Tàrraco, tot i que se'n troben alguns exemples a altres ciutats de la Península Ibèrica. Però a més, aquest estil d'inscripcions, tal i com s'afirma en el manual de Grossi-Gondi també es localitza en algunes ciutats nord-africanes (fig. 32), fet que reforça la idea de les relacions entre totes dues ciutats.

africans, es troben peces paral·leles. Ens referim a les inscripcions de doble línia. Es tracten de dues inscripcions (les RIT 984 i 1972) que estan elaborades a partir de dues línies que conformen les lletres. Això es mostra més clarament en la RIT 1072, ja que l'altra peça podria ser que es tractés d'una peça inacabada en la qual s'estigués buidant el gruix de les lletres. Pel que fa a la RIT 1072 (fig. 31), es tracta d'una execució estranya a

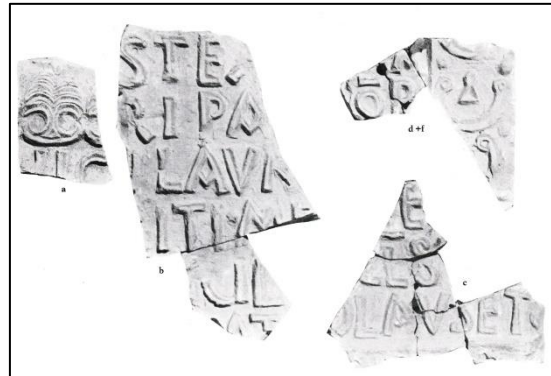

Fig. 32. Inscripció paleocristiana de doble línia de la ciutat d'Aïn Zirara (entre la ciutat de Constantina i Tebessa). (Font: Duval, Y. (1982), p. 172).

⁷² CLAVERIA, M.; RODÀ, I. (2013) P. 195.

3.1. Exemple de definició d'un taller epigràfic: *l'officina del pautat doble i simple*

A partir de l'estudi de les inscripcions considerades com a cristianes de la ciutat de Tàrraco, i recolzant-nos en els anteriors estudis sobre aquesta temàtica⁷³, s'ha pogut identificar un taller epigràfic propi de la ciutat de Tàrraco, taller al que es fa referència com del doble pautat. Els trets que caracteritzen a aquest taller epigràfic són, principalment, el pautat o doble pautat de les inscripcions, però també el fet que la majoria es troben distribuïdes en tres línies i que, tot i que aquest tret no es troba exclusivament en aquest grup, estan decorades amb motius cristians, tals com poden ser els crismons o el colom i la branca.

Aquest taller consta de 14 peces pel que fa al taller principal, mentre que s'ha identificat un sub-taller que consta de 3 peces més. Les peces identificades com a pertanyents al taller principal són les RIT 950, 967, 981, 994, 1012, 1013, 1024, 1025, 1026, 1036 (una part, l'altre és la identificada per Jordi Vilar i Diana Gorostidi com a complementària d'aquesta⁷⁴), 1041, 1043, 1046 i 1055. Tot i que s'han englobat totes catorze inscripcions en un mateix grup, hi trobem aspectes formals que permeten fer una

diferenciació d'entre unes i altres. Potser el més notable

Fig. 33. Exemple del pautat simple (RIT 950) (Font: RIT).

és aquell que fa referència al pautat. Entre totes aquestes inscripcions, hi trobem onze que estan realitzades amb un pautat simple (fig. 33), és a dir, tan sols hi ha una guia que separa les diferents línies de la inscripció; d'altra banda, les tres altres que pertanyen al grup estan

Fig. 34. Exemple del pautat doble (RIT 1043) (Font: MNAT).

realitzades amb un pautat doble (fig. 34), en aquest cas són dues les guies que separen les diferents línies de l'inscripció. Dins el primer grup, el que anomenarem com el del pautat simple, hi ha una inscripció que té una característica diferent a la resta, la RIT 981. Aquesta inscripció, tot i estar realitzada amb el pautat simple, tant a la part superior

⁷³ Cf. GOROSTIDI, D.; LOPEZ, J. (2008).

⁷⁴ GOROSTIDI, D.; LOPEZ, J. (2008)

com a l'inferior del camp epigràfic, les guies són dobles, trobant-se aquesta inscripció així a mig camí entre el primer grup i el segon. Possiblement tan sols es tracta d'un element decoratiu, com poden ser els motius iconogràfics cristians o la decoració en el marc epigràfic però, tot i així al tractar-se d'un element que es troba repetit en un seguit d'inscripcions del mateix taller, cal tenir-lo present. Però aquesta tipologia formal no és exclusiva de Tarragona, ni molt menys. Cal destacar la abundant presència d'aquest tipus d'inscripcions en les ciutats del Nord d'Àfrica, fet res estrany ja que, com ja s'ha comentat anteriorment, les semblances entre ambdós territoris és prou coneguda. Igual que succeeix a Tàrraco, a les ciutats nord-africanes es documenten els dos estils de payout, tant el simple com el doble. Per les inscripcions que s'han consultat per a aquest estudi, es pot afirmar que la majoria d'aquestes inscripcions es troben encaixonades, és a dir, les guies arriben a tancar-se al final de cada línia. En les inscripcions de Tarragona això també succeeix, i de fet es troba en la majoria de les inscripcions d'aquest grup, exceptuant-ne dues, de les qual s'ha conservat la part final de les línies i es pot constatar que no arriben a tancar-se, sinó que tan sols el gravador va fer arribar la línia al final de l'inscripció.

La iconografia també és un aspecte important d'aquestes inscripcions, i en general de totes les inscripcions paleocristianes. En aquest grup d'inscripcions, la iconografia, és a dir, els motius figurats amb connotacions cristianes, té una funció organitzativa de l'espai. En dues de les catorze inscripcions d'aquest grup, i podem suposar que aquest nombre s'incrementaria si es conegués l'inscripció

Fig. 35. Detall de la inscripció RIT 1046. (Font: RIT).

completa de les peces que es troben trencades, a l'inici de cada línia s'hi troba un motiu cristià, ja pot ser una creu com succeeix en la RIT 1046 (fig. 35) o un crismó com en la 994 (fig. 36). Centrant-nos en la iconografia que es pot observar en les inscripcions d'aquest grup, aquesta és força diversa, i encaixa amb

Fig. 36. Detall de la inscripció RIT 994. (Font: MNAT).

la tradició decorativa que s'estava duent a terme en tot l'imperi durant l'antiguitat tardana. Els crismons, com en tota l'epigrafia cristiana que es coneix, estan molt presents, tot i que no tots estan elaborats amb la mateixa tècnica o son de la mateixa qualitat. Abans d'entrar més profundament sobre aquest tema, crec convenient fer un apunt sobre l'origen de la figura dels crismons.

Aquest està format a partir de les dues primeres lletres de *ΧΡΙΣΤΟΣ*, la paraula grega que significa Crist. En agafar les dues primeres lletres, la X i la P i en superposar-les, s'obté la figura del crismó. Aquesta és la forma més senzilla en la que es pot trobar aquesta figura. Hi ha d'altres més complexes, alguns exemples de les quals es podran observar a continuació. Una variant també molt popular en aquest temps és aquella que incorpora les lletres *alpha* i *omega*, totes dues pertanyents a l'alfabet grec. Aquestes dues lletres són, respectivament, la primera i la última de l'alfabet, i signifiquen en el context religiós de l'entorn de Crist que ell és el començament i el final, és a dir, és una analogia de la figura de Crist com el personatge en el qual hi és tot.⁷⁵ En el grup

Fig. 37. Detall de l'epitafi de Sirica, de la ciutat de Roma (Font: Carletti, C. (2008), p. 181).

d'inscripcions que conformen aquest taller, en trobem quatre que

contenen, en el seu marc epigràfic, la figura d'un crismó. La inscripció RIT 994 (fig. 36) conté el crismó a l'inici de cada línia, fet

que, com ja s'ha comentat, és força usual en aquesta època i se'n troben altres exemplars a la ciutat de Tàrraco amb els que ho comparteix.

Aquests crismons estan elaborats a partir de la realització de res línies, dues que es creuen diagonalment i una altra que les travessa verticalment, a la part superior del qual es troba

una semi-circumferència, símbol inequívocament cristià. Aquesta és una de les formes típiques en les que es pot observar el crismó en les inscripcions paleocristianes, tant de Roma (fig. 37), ciutat que constitueix el model epigràfic per excel·lència, com d'Àfrica (fig. 38), centre en el qual Tàrraco s'hi veu representada, tant a nivell formal com decoratiu.

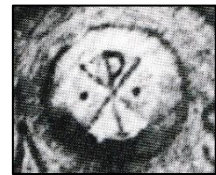

Fig. 38. Detall de la inscripció ILaig. II, 2, 4356, procedent de la ciutat d'Aïn Abid (Font: Duval, Y. (1982), p. 203).

Un altre estil de crismó són aquells que podem observar en les inscripcions RIT 1012 (fig.

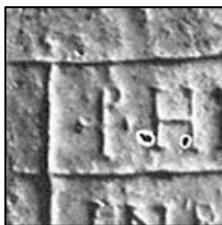

Fig. 39. Detall de la inscripció RIT 1012. (Font: RIT).

39) i 1024 (fig. 40), les quals es diferencia de l'anterior pel sol fet d'estar conformades per dos traços, un de vertical i l'altre d'horitzontal,

havent-hi a la part superior, com succeïa

Fig. 40. Detall de la inscripció RIT 1024. (Font: RIT).

⁷⁵ En la Bíblia, en el llibre de l'Apocalipsi, capítol 21, es diu: “ Jo sóc l'Alfa i l'Omega, el principi i la fi.”

amb l'anterior exemplar, una semi-circumferència simbolitzant la figura de Crist. Aquest es pot considerar d'una execució més senzilla respecte l'altre crismó, tot i que

Fig. 41. Detall de la inscripció CIL V, 8621. (Font: Vergone, G. (2007), p. 211).

no es tracta tant d'això, de la bona o mala execució, sinó més a viat de la varietat de tipologies que hi havia. Com succeeix en l'altre tipus de crismó, d'aquest també se'n pot trobar paral·lels a altres regions de l'imperi. Un exemple és el que es pot trobar a la província d'Aquilea (fig. 41), a Itàlia, i aquest cas s'assembla molt al de la RIT 1024, ja que també es col·loca el crismó a la part final de l'inscripció, simulant així l'acabament del text.

De moment se n'han observat dues, però dins el mateix grup s'hi troba un altre crismó diferent dels anteriorment vistos. Es tracta d'aquell que està gravat en l'inscripció RIT 1013 (fig. 42), i que es troba situat a la part final del marc epigràfic. En aquest cas, aquest crismó es troba reproduït seguint el mateix patró que en el cas anterior, tot i que aquesta vegada s'hi afegeixen les lletres gregues d'*Alpha* i *Omega*, epítet de Crist. Usualment, aquesta varietat de crismó acostuma a aparèixer envoltada per un cercle, formant una espècie de circumferència en la qual la figura es troba a l'interior. No obstant, també s'hi poden trobar d'imatges d'aquest estil i fins i tot aquest estil de crismó té diferents varietats en quant al contingut: se'n poden trobar inscripcions en les quals les lletres *Alpha* i *Omega* estiguin escrites en majúscules o bé en minúscules, en que s'hagin intercanviat la posició de les lletres o bé en que enlloc de trobar-se les lletres a la part inferior del traç horitzontal es trobin a la part superior. De varietats n'hi ha moltes, depenent també del lapicida que ho gravés, però el cas que ens ocupa està elaborat a partir d'un crismó simple, és a dir, seguint el model del segon exemple esmentat (el de les RIT 1012 i 1024), i trobant a la part inferior del traç horitzontal les lletres *Alpha* i *Omega* a esquerra i dreta respectivament.

Fig. 42. Detall de la inscripció RIT 1013. (Font: RIT).

Un altre element decoratiu que es pot observar en aquest taller però que, a més, el comparteix amb la majoria de les inscripcions cristianes, és la creu. La creu en l'iconografia cristiana és un element cabdal ja que, juntament amb el crismó, representen la figura de Crist i fan palesa la seva presència en les inscripcions. D'igual

manera que succeeix amb els crismons, de creus també hi ha forces variants, unes més elaborades que altres, però totes mantenint el seu objectiu principal, que és representar la imatge de Crist. En aquest conjunt d'inscripcions pertanyents al taller del doble payout, hi trobem la imatge de creus en tres inscripcions, totes tres diferents, fet que ens permet obtenir una visió de la variació d'aquest element decoratiu. Les inscripcions a les quals ens referim són les RIT 994, 1041 i 1046. Podríem establir una cronologia per la qualitat de l'execució de les figures, però el cert és que, igual que succeeix amb els crismons, com ja hem vist, la qualitat de les figures no depèn tant del moment en el que van ser realitzades sinó més aviat de la mà que les va produir. Així, tenim la creu de la RIT 994 (fig. 43). En aquest cas ens trobem davant una creu simple, sense

Fig. 43. Detall de la inscripció RIT 994. (Font: MNAT).

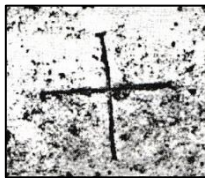

Fig. 44. Detall de l'epitafi de Rufina, ICVR IV 9499. (Font: Carletti, C. (2008), p. 151)

més ornamentació que uns petits reforços als extrems d'ambdós traços. En aquest cas, a creu apareix al final de cada línia de l'inscripció, en

Fig. 45. Detall de la inscripció ILAlg. II, 1937. (Font: Duval, Y.. (1982), p. 189).

contraposició al crismó, que apareixia a l'inici de la línia. En la majoria de casos les creus solen estar situades o bé a la part superior de la inscripció, o bé a la part inferior de la mateixa,

tot i que en alguns casos es troben en ambdues. Aquest tipus de creu el trobem també a la regió itàlica, com en aquest exemple de Roma (fig. 44), o a la regió d'Àfrica, com en aquest exemple de la ciutat de Constantina (fig. 45), a Algèria.

Un altre exemple de creu és aquell que es troba en la inscripció RIT 1046 (fig. 46). En aquest cas, i comparant-la amb la posició de la creu dins la inscripció de l'anterior peça, la figura es troba a l'inici de cada línia de la inscripció. La forma d'aquesta creu és una mica més elaborada respecte de l'anterior. Està realitzada a partir de dos blocs, un horitzontal i un de vertical que se superposen, quedant a la part externa el vertical. Mentre que per la part central el bloc és més estret, a mida que es va estirant i arribant als extrems es va obrint, formant així una espècie de corba. Tot i tractar-se de figures força petites tenint en compte les dimensions de la peça (10 x 14 x 3 cm.), la qualitat és bona i l'acabat força acurat.

Fig. 46. Detall de la inscripció RIT 1046. (Font: RIT).

Finalment, l'altre tipologia de creu que trobem en aquest grup d'inscripcions és la pertanyent a la RIT 1041 (fig. 47). Tot i tractar-se d'una peça que es

Fig. 47. Detall de la inscripció RIT 1041. (Font: RIT).

troba fracturada i de la qual, per tant, no poden saber com era en el seu conjunt, per posició i context s'ha identificat aquesta imatge com una creu. Es tracta en

aquest cas d'una creu més elaborada i amb una major intencionalitat decorativa que les altres que s'han comentat. Es tractaria d'una creu de grans dimensions, força semblant a aquelles que es troben

Fig. 48. Detall de la inscripció de Julià. (Font: MNAT).

en l'inscripció de Julià (fig. 48), ben acabades i que proporcioni un punt més elevat de decoració al conjunt epigràfic. En aquest cas la voluntat del gravador no seria tant de mostrar la cristianització de la inscripció, que també, sinó inserir un element decoratiu que concordés amb el moment.

El tercer element típicament cristià i que té la seva representació en aquest grup d'inscripcions és la figura de l'ocell amb una branca. Es tracta aquest d'un element molt

Fig. 49. Detall de la inscripció RIT 1055. (Font: RIT).

recurrent en la tradició cristiana i que es pot observar en la majoria d'inscripcions d'aquest període, a més de en objectes de caire religiós, com poden ser els textos sagrats.

Dins les inscripcions del taller que ens ocupa, aquesta imatge es representa en la inscripció

RIT 1055 (fig. 49). Tot i que es tracta d'una peça molt fragmentada,

la majoria de les parts de la qual s'han perdut, s'ha conservat en

bones condicions el fragment en el

Fig. 50. Detall de la inscripció RIT 976. (Font: RIT).

qual s'observa la imatge a la que ens referim. Es tracta d'un ocell que subjecta en el seu bec una branca amb fulles. Les branques en aquest sentit poden aparèixer amb fulles o sense fulles, depenent la voluntat de l'autor; en aquest cas apareix amb fulles. La qualitat del treball és excel·lent, amb un bon acabat i una precisió bona. Pel que s'ha conservat de la resta de la inscripció també podem considerar que es tracta d'una producció notable, amb una bona execució i un bon acabat. El detallisme que s'observa en aquesta figura és força

elevat, fet que el contraposa amb els altres exemples que s'han localitzat amb la mateixa iconografia a la ciutat de Tàrraco. Un exemple, i potser el més conegut, és el que apareix en la placa de l'epitafi de Marturi (fig. 50). En aquest cas la intencionalitat de l'autor és la mateixa que pel que fa a la inscripció RIT 1055, però la qualitat i l'execució és diferent: la imatge de l'epitafi de Marturi no té el detallisme ni la definició de la RIT 1055, però també s'ha de tenir en compte les dimensions que ocupaven les figures.

Mentre que la inscripció de l'epitafi de Marturi té unes dimensions de 58 x 18 cm., la RIT 1055 té unes dimensions de 21 x 17 cm. A més, mentre que en la peça que

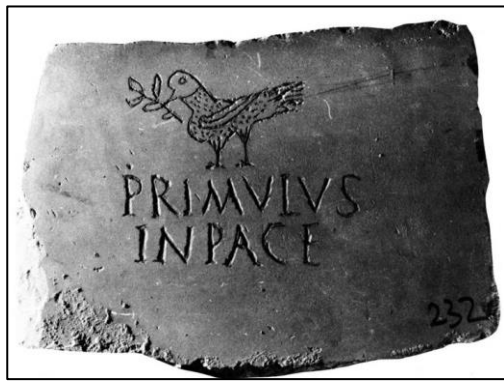

Fig. 51. Inscripció de Primulus. (Font: Carletti, C. (2008, p. 43).

ens ocupa la imatge ocupa gairebé tot l'espai, en l'epitafi de Marturi l'espai dedicat a la figura de l'ocell amb la branca és més reduït, fet que propiciaria una pitjor definició de la decoració. Aquest tipus d'imatge no és exclusiu de la ciutat de Tàrraco, sinó que també en trobem molts exemples a la zona de Cartago. Faré referència a dos concretament, ja que comparteixen amb la inscripció RIT 1055 la qualitat en les seves formes. El primer exemple prové de la ciutat de Cartago i es tracta de l'epitafi a *Primulus* (CIL 08, 25275) (fig. 51). En aquest cas la inscripció ve coronada amb la imatge d'un ocell amb una branca al bec, imatge de bona qualitat i detallisme, que recorda força a la de la peça que tractem. L'altre exemplar prové també de la zona de Cartago, però aquesta vegada de la ciutat d'Adrumetum (fig. 52). En aquest cas la inscripció es troba inscrita en una línia a la part superior del camp epigràfic, mentre que la figura de l'ocell amb una branca al bec apareix a la part inferior central. Tot i tractar-se d'una imatge de bona qualitat, podria no considerar-se de tant bona execució i detallisme com les anteriors (epitafi de *Primulus* i RIT 1055). No obstant, totes quatre

Fig. 52. Epitafi de Flavia Domitia, a la ciutat d'Adrumetum. (Font: Carletti, C. (2008), p. 167).

inscripcions esmentades comparteixen la mateixa iconografia, fet que reforça la presència d'aquest estil de decoració en aquesta època determinada.

Finalment, l'últim element que es pot considerar com a decoratiu en aquest grup d'inscripcions pertanyents al taller del doble payout són les heures, anomenada pels romans com *hederae distinguentes*. Utilitzades la majoria de vegades com a

Fig. 53. Detall de la inscripció RIT 1025. (Font: RIT).

interpuncions, en època paleocristiana adopten un caràcter més decoratiu i poden aparèixer en qualsevol espai de la inscripció, ja sigui a l'inici, a la meitat o al final. Les hederes adopten diferents formes depenent de la inscripció en la que un es fixi, estils que van des d'aquelles més sofisticades i ornamentades a aquelles més senzilles. La que trobem en la inscripció RIT 1025 (fig. 53) se situa al final de la primera línia, possiblement amb la voluntat del lapicida d'utilitzar-la com a interpunció, però mostrant també un cert sentit estètic. En aquest cas no es tracta d'una hedera molt complexa ni treballada, està tan sols elaborada a partir d'un traç diagonal i dues voltes orientades cap a la dreta, que simulen les voltes de l'hedera.

Fins aquí s'ha comentat l'aspecte iconogràfic de les inscripcions pertanyents a aquest grup. Com s'ha vist, la decoració utilitzada en aquests temps és força variada i amb una diversitat d'estils inacabable, depenent de la mà que les produís. No obstant, la majoria d'elles comparteixen la voluntat d'identificar com a cristianes les peces a les quals ens hem referir, dotant-les d'un caire cristià que potser, només pel seu contingut textual, passaria desapercebut. Tot i això, l'aspecte iconogràfic tan sols representa una petita part del conjunt de la inscripció. Per a un bon anàlisi epigràfic, hi ha altres camps que prenen el protagonisme; un d'ells és la paleografia. Mitjançant la paleografia és possible una identificació més acurada de les peces i el seu context, i és el que es procedirà a realitzar a continuació, un anàlisi paleogràfic de les diferents peces que conformen el grup d'inscripcions del taller del doble payout.

3.1.1. La paleografia del taller del pautat doble i simple

Segons l'enumeració donada per Alföldy a les inscripcions que tracten, la primera peça que trobem és la RIT 950 (segle V dC) (fig. 54). Es tracta d'un fragment d'una llosa de marbre gris, trencada, que té unes dimensions de 14 x 15 x 3,5 cm. Està escrita en capital quadrada, molt semblant a l'estil de l'època imperial, tot i que amb les diferències típiques que demostra el canvi de tendència epigràfica (del model imperial a la tradició paleocristiana).

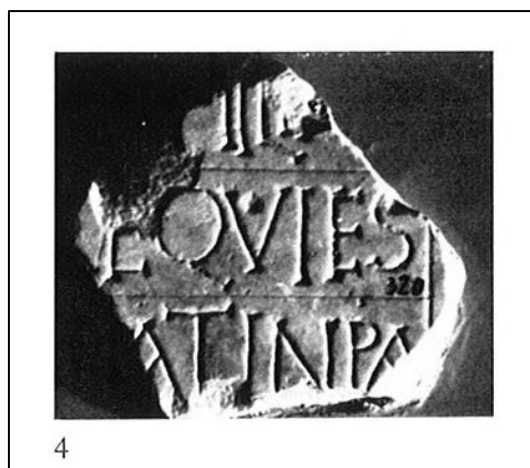

Fig. 54. Inscripció RIT 950. (Font: RIT).

Les lletres a les que cal parar atenció en aquesta inscripció, és a dir, aquelles que difereixen més de la tipologia que predominava en èpoques precedents, són la A, la P i la Q. La lletra A està gravada en aquesta inscripció seguint una de les modes de l'època, amb el traç central en forma de triangle invertit. Aquesta forma de lletra és molt popular en aquesta època i conforma un dels canvis més significatius respecte de la tradició imperial. Aquesta variant d'A seguirà sent predominant durant tota l'època paleocristiana, adquirint un nou protagonisme en època gòtica. L'altre lletra que destaca de la peça és la P. Altre vegada, en aquesta inscripció es documenten els protagonistes paleogràfics de l'època, ja que com succeïa amb la A, la lletra P també adopta una forma diferent d'aquella d'època imperial, forma que predominarà durant tota l'Antiguitat Tardana. Es tracta d'una lletra P la volta superior de la qual és força petita comparada amb aquella de l'estil imperial. Això significa que el traç vertical es mostra més llarg, fet que propicia que la lletra es vegi més esvelta que les seves antecessores. Finalment, l'altre lletra a destacar és la Q. D'aquesta lletra hi ha nombroses variants en tota la col·lecció epigràfica paleocristiana de la ciutat de Tarragona, en total se n'han comptabilitzat 17 estils. Aquest tipus que s'observa en la inscripció RIT 950 manté encara una certa semblança a aquella Q imperial, tot i que ja es comencen a observar diferències pròpies de l'època, com és el fet que el traç sigui força horitzontal o que aquest estigui acabat amb un petit traç, a mode de reforç.

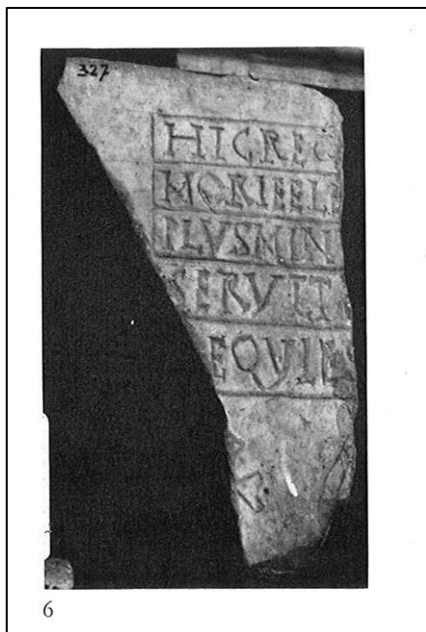

Fig. 55. Inscripció RIT 967. (Font: RIT).

La inscripció que segueix a continuació és la RIT 967 (segle V dC) (fig. 55). Es tracta de la meitat esquerra d'una placa de marbre gris, trencada per la part dreta i la part inferior esquerra, amb unes dimensions de 35 x 20 x 4 cm. Tot i estar escrita amb capital quadrada, es detecta una tendència més cap a l'escriptura gòtica que no pas a la imperial romana. Al tractar-se d'una inscripció molt influenciada per la tradició paleocristiana, moltes de les lletres que conformen el camp epigràfic són dignes de ser analitzades, ja que contenen estils típics d'escriptura d'aquesta època.

Les lletres a les que fem referència són, concretament, la C, la E, la P, la Q, la R, la T i la V. En aquesta inscripció es pot observar com la tradició imperial romana de reforçar els extrems de les lletres continua encara durant l'època paleocristiana. La lletra C té els extrems reforçats, d'igual manera que ho té la E. Aquest fenomen sol trobar-se força sovint en les inscripcions cristianes, tot i que els reforços més utilitzats en aquesta època són els petits traços als extrems de les lletres. El cas de la lletra P és el mateix que en la inscripció RIT 950; es tracta de la lletra P amb la volta superior més petita, fet que provoca que el traç vertical sigui més llarg i que la lletra, en el seu conjunt, es vegi més esvelta. Sobre la lletra Q, que com ja hem dit té moltes variants en tota l'epigrafia paleocristiana de Tarragona, cal remarcar el fet que, tot i tractar-se d'una lletra amb el cercle molt rodí i, per tant, seguint la tradició imperial, el traç és força vertical, element que la distingeix de les altres variants. El fet que la lletra Q tingui el traç vertical és recurrent en algunes de les inscripcions d'aquesta època de la ciutat de Tarragona. Pel que fa a la lletra R, la que trobem inscrita en aquesta inscripció respon a una variant força popular a Tàrraco durant l'Antiguitat Tardana. Es tracta d'una R en la que el traç diagonal no s'ajunta amb el traç vertical, d'igual manera que la volta no s'ajunta amb el traç diagonal. A més, i com ja s'ha comentat anteriorment que és pràctica comuna en aquesta època, els extrems de la R estan reforçats amb petits traços horitzontals. Sobre les últimes dues lletres, per la seva part la T és curiosa, ja que té totes tres extrems acabats en forma de triangle, mentre que la V destaca pel fet que el traç diagonal de la

dreta acaba sobresortint per la part inferior, en una espècie de continuació del traç una vegada havia finalitzat la lletra.

La següent inscripció és la RIT 981 (segle V dC) (fig. 56). Es tracta d'un fragment d'una placa de marbre gris clar, d'unes dimensions de 7,5 x 11 x 2 cm. Escrita en capital amb tendència a l'actuària. El que cal destacar d'aquesta peça són les lletres A, N, Q, T, V i X per la seva particular paleografia. En aquest cas la lletra A apareix gravada amb el traç dret sobresortint per la part superior, element que es repeteix en algunes altres de les inscripcions paleocristianes de Tarragona. La lletra N, per la seva banda, apareix amb el travesser començant a la part superior del traç vertical esquerra i acabant a la part central del traç vertical dret, obtenint així una força curiosa que es diferencia de la N imperial romana. La lletra Q destaca en aquest cas per tenir en cercle força petit en comparació amb el traç, que és allargat. En aquesta peça es tornen a mostrar els reforços típics d'aquesta època, que ja hem esmentat: els petits traços. En la lletra T, el traç vertical està reforçat a la part inferior per un petit traç horitzontal, a la lletra V, el punt on s'uneixen tots dos traços diagonals es reforça amb un petit traç horitzontal i a la part superior d'ambdues diagonals, hi ha un petit traç horitzontal en direcció a l'esquerra. Finalment, la lletra X apareix reforçada en els seus extrems amb petits traços horitzontals.

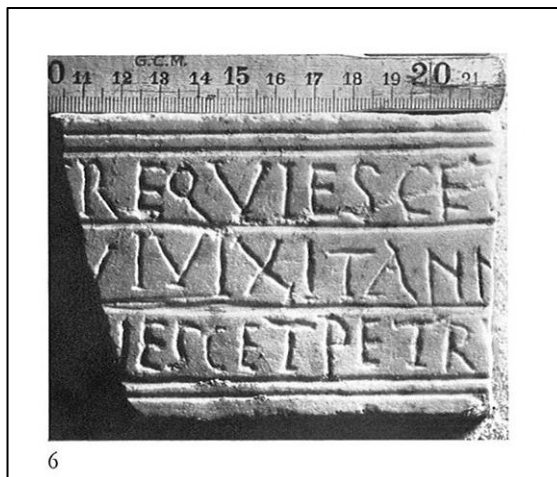

Fig. 56. Inscripció RIT 981. (Font: RIT).

A continuació es troba l'inscripció RIT 994 (segle V dC) (fig. 57). Es tracta d'un epitafi pavimentat, amb una placa de marbre gris clar inserida en una placa de marbre més gran. La inscripció es troba una mica borrosa a causa de la seva tipologia⁷⁶. Les dimensions són, per la placa gran, de 40,5 x 55 x 12 cm., mentre que per la placa petita són de 13 x 40 x 12 cm. Escrita en capital amb tendència a l'actuària. D'aquesta inscripció cal destacar les lletres A, B, E, Q i V. Pel que fa a la lletra A, ens trobem amb

⁷⁶ Al tractar-se d'un epitafi pavimentat, l'ús del sòl i la gent que hi hagi pogut passar pel damunt han provocat el deteriorament de la peça.

el mateix exemple que en la inscripció RIT 950, ja que el seu travesser té forma de triangle invertit, aspecte típic d'aquesta època. La lletra B es caracteritza per tenir la volta superior més petita que la inferiors, característica que sobta si es compara aquesta lletra amb la d'època imperial, la qual tenia les dues voltes de les mateixes dimensions. Amb la lletra E es troba reforçada d'igual manera que la inscripció RIT 967, amb els

Fig. 57. Inscripció RIT 994. (Font: MNAT).

extrems acabats en forma triangular. És a la lletra Q on trobem, possiblement, la major sorpresa d'aquesta inscripció. Es una de les altres variants més populars d'aquesta lletra durant l'Antiguitat Tardana. Està realitzada en un sol traç en forma gairebé espiral. D'aquest tipus en trobem altres exemples, molts es podria dir, a la ciutat de

Tarragona, fet que la posiciona com una de les modes de l'època. Finalment la lletra V segueix el mateix model que aquella de la inscripció RIT 981, en la qual en el punt on s'uneixen les dues diagonals hi ha un petit traç horitzontal i que, a més, en l'extrem superior de les dues diagonals hi surt un petit traç en direcció a l'esquerra.

Seguidament hi ha la inscripció RIT 1012 (segle V dC) (fig. 58). Es tracta de la cantonada superior esquerra d'una placa de marbre gris clar, amb unes dimensions de 17 x 13 x 5,5 cm. Inscripció en escriptura capital amb tendència a l'actuària. Cal destacar d'aquesta inscripció, de l'aspecte paleogràfic, les lletres A, L, P, Q i R. d'igual manera que d'altres que ja s'han comentat, la A pertany al grup de la variant que té el travesser en forma de triangle invertit, característica força típica de l'època. En el cas de la lletra L que

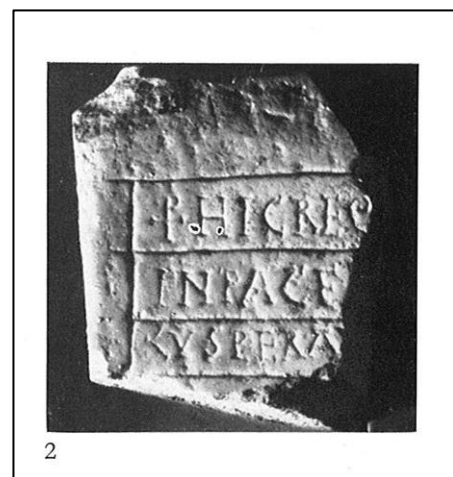

Fig. 58. Inscripció RIT 950. (Font: RIT).

apareix en la inscripció és curiós, més que res pel fet que aquesta varietat d'L només apareix en tres de les 144 inscripcions de la Tarragona paleocristiana. Es tracta d'una L que, en el seu conjunt, es troba inclinada uns 45° cap a la dreta. La lletra P està realitzada d'igual manera que altres exemples que ja s'han vist, com el cas de les inscripcions RIT 950 i 967, en que la volta superior és força petita, fent així que la lletra es vegi més esvelta i alta. Amb la lletra Q tornem a trobar el mateix model que en la inscripció RIT 994, la qual està realitzada amb un sol traç en forma espiral, sent aquesta, com ja s'ha dit, una de les variants més populars de l'època. Finalment la lletra R apareix en aquesta inscripció acabada en els extrems inferiors dels traços vertical i diagonal amb petits traços horitzontals, mentre que per la part superior el traç de la volta sobresurt pel cantó esquerra de la lletra.

La sisena peça d'aquest grup és la inscripció RIT 1013 (segle V dC) (fig. 59). Es tracta d'un fragment d'una llosa de marbre gris, les dimensions de la qual són de 13 x 13 x 4 cm. Inscripció en escriptura capital amb tendència a l'actuària. Tot i tractar-se d'una inscripció que data del segle V, la manera en que estan traçades les lletres recorda força a la paleografia visigòtica.⁷⁷ D'aquesta inscripció cal destacar com a lletres a analitzar la A, la E, la I, la N, la S i la V. En primer lloc, tornem a trobar aquí la lletra A amb el travesser triangular invertit, aspecte comú de la lletra A durant l'època de

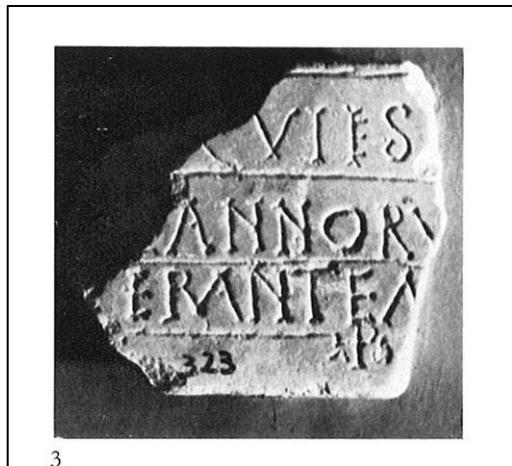

Fig. 59. Inscripció RIT 1013. (Font: RIT).

l'Antiguitat Cristiana, com ja s'ha comentat amb anterioritat. El cas de la lletra E és singular, ja que està realitzada amb els traços horitzontals una mica inclinats en direcció ascendents i tant per la part superior com per la inferior la línia està acabada en forma de V i de Λ, respectivament. La lletra I comparteix amb la lletra E la manera com es troben els extrems del traç vertical, acabant l'extrem superior en forma d'V i l'inferior en forma d'Λ. La forma en que està inscrita la lletra N és la mateixa que la lletra N de la inscripció

⁷⁷ L'escriptura visigòtica deriva de la cursiva romana, tot i que també té característiques de la tipologia uncial. Va ser utilitzada, principalment, des del segle VII al XII i va estar localitzada, sobretot, a la Península Ibèrica (cf. De SANTIAGO, 2008; ALTURO, 2004; Del CAMINO, 1990).

RIT 981, en la qual el travesser comença a la part superior del traç vertical de l'esquerra i acaba a la part central del traç vertical de la dreta. La següent lletra a tenir en compte és la S, la qual té la volta inferior lleugerament més gran que la superior i de forma més corbada. Finalment, l'última lletra a considerar d'aquesta inscripció és la V. A la part inferior de la lletra, els traços segueixen una vegada ja s'han unit, formant una mena d'X.

A continuació s'analitza la RIT 1024 (segle V dC) (fig. 60). Es tracta de la meitat dreta d'una placa de marbre gris clar, trencada de dalt a baix per el cantó esquerra, amb unes dimensions de 35 x 14 x 3,5 cm. Està escrita en capital quadrada, tot i que alguns caràcters tendeixen més a l'actuària. D'aquesta inscripció s'han considerat com a importants les lletres A, N i P. Pel que fa a la lletra A, aquesta té el traç dret sobresortint per la part superior, en una espècie de continuació. Aquesta característica és força recurrent en les inscripcions cristianes, tot i que apareixen en diferents situacions, com per exemple aquest cas, o bé sense que hi hagi travesser, o bé amb el travesser inclinat, entre d'altres. La lletra N és força semblant a aquella de les inscripcions RIT 981 i 1013, amb l'única diferència que en aquest cas el travesser no comença a la part superior del traç vertical esquerra, sinó que s'inicia una mica més avall, provocant així que el travesser formi una diagonal descendent poc pronunciada. Finalment, la lletra P es caracteritza per, a més de tenir la volta més petita de la del model imperial (aspecte que com ja s'ha vist comparteixen bastantes de les inscripcions comentades), el traç de la volta sobresurt per la part esquerra, en una espècie de continuació.

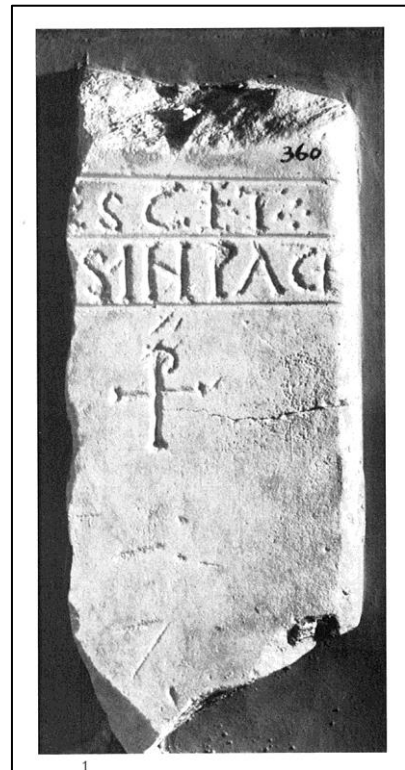

Fig. 60. Inscripció RIT 1024.
(Font: RIT).

La següent peça és la RIT 1025 (segle V dC) (fig. 61). Es tracta de la part superior d'una placa de marbre gris clar, amb unes dimensions de 10 x 10 x 2 cm. Escrita en capital actuària, aquesta inscripció destaca per les següents lletres: la A, la C, la P, la T, la V i la X, caracteritzant-se aquesta inscripció per tenir una paleografia

Fig. 61. Inscripció RIT 1025.
(Font: RIT).

menys acurada de les anteriors. Pel que fa a les lletres, la lletra A es caracteritza per tenir els extrems inferiors dels traços diagonals acabats en petits traços horitzontals. Com ja s'ha comentat amb anterioritat, el fet d'incloure petits traços als extrems de les lletres és una pràctica comuna durant l'Antiguitat Tardana. El cas de la lletra C és el mateix que trobàvem en la inscripció RIT 967, en les quals ambdues lletres estaven reforçades als extrems amb petits traços. La lletra P, per la seva banda, està oberta, és a dir, la volta no arriba a tancar-se ajuntant-se amb el traç vertical. També la lletra T és important ja que té gravat un petit traç horitzontal a la part inferior de la lletra, a mode de reforç.

Pel que fa a la lletra V, torna a aparèixer gravada de la mateixa manera que en les inscripcions RIT 994 i 981, en les quals aquesta lletra es caracteritza per tenir a la part inferior, al punt on s'uneixen els dos traços, un petit traç horitzontal a mode de reforç, mentre que a la part superior, dels extrems hi surt un petit traç horitzontal en direcció a l'esquerra. Finalment, la lletra X té tots quatre extrems reforçats amb petits traços. Com es pot veure, aquesta inscripció és un clar exemple de l'utilització dels reforços en forma de traços de les inscripcions cristianes a Tarragona.

A continuació trobem la peça RIT 1026 (segle V dC) (fig. 62). Es tracta d'un fragment d'una placa de marbre gris clar, amb unes dimensions de 10 x 8,5 x 3,5 cm. Escrita amb escriptura uncial, d'aquesta peça cal destacar, principalment, les lletres C i T. Com ja s'ha pogut comprovar amb la resta de peces analitzades, una constant en les inscripcions paleocristianes de Tarragona, en aquesta inscripció torna a aparèixer el reforçament dels extrems de les dues lletres anteriorment mencionades. Tot i que totes quatre lletres que s'observen en la peça tenen els extrems reforçats, aquests són més significatius en el cas de la C i la T. La C té es seus extrems reforçats amb petits traços verticals seguint la mateixa manera com ho tenien les inscripcions RIT 1041, 967 i 1025, mentre que pel que fa a la lletra T,

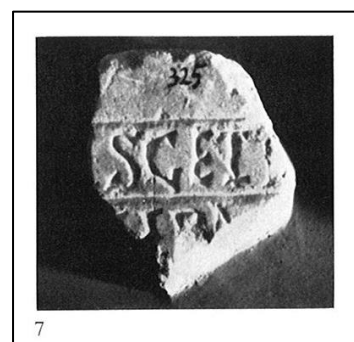

Fig. 62. Inscripció RIT 1026.
(Font: RIT).

tots tres extrems estan acabats en forma de triangle, de la mateixa manera que s'observava en les inscripcions RIT 1041 i 967.

Fig. 63. Inscripció RIT 1036 / GOROSTIDI-LOPEZ, 2008. (Font: Gorostidi, D.; Lopez, J. (2008)).

Seguidament hi ha la inscripció RIT 1036 i la Gorostidi-Lòpez, 2008⁷⁸ (segle IV – V dC) (fig. 63). Es tracta d'una placa de marbre gris reconstruïda a partir de dos fragments i de la qual s'ha perdut la part dreta. El primer fragment, pertanyent a la cantonada inferior esquerra, va ser localitzat entre els anys 1024 i 1925 durant les excavacions a la Necròpolis de Tarragona, mentre que l'altre fragment va aparèixer durant les excavacions al Carrer Major de Tarragona i va ser documentat en

l'article de Jordi Lòpez i Diana Gorostidi l'any 2008. Les dimensions d'aquesta peça són, d'una banda i fent referència al fragment més antic, de 11 x 9 x 5,5 cm., mentre que de l'altra banda i pel que es refereix al fragment més nou són de 15 x 17 x 5,3 cm. Escrita amb escriptura capital quadrada, d'aquesta inscripció cal destacar les següents lletres: la A, la E, la L i la R. La lletra A segueix la tradició de reforçar els extrems de les lletres inserint dos petits traços horitzontals a la part inferior de la lletra, exemple que també es troba en la inscripció RIT 1025. Pel que fa a la lletra E, es tracta d'una lletra estreta en la qual el traç central es creua amb el traç vertical, formant així una espècie de creu. No ha de sobtar el fet de trobar una lletra d'aquestes característiques, ja que en nombroses ocasions s'han observat inscripcions en les quals algunes de les lletres fan referència a alguna representació cristiana, com pot ser aquest cas, en el que es podria voler mostrar, a més del text, una referència a la cristianització de l'inscripció mitjançant la similitud entre la lletra i el símbol. La lletra L està representada en aquest cas seguint també la tradició de l'època, tot i que amb algunes variacions: el traç horitzontal acostuma a trobar-se lleugerament inclinat en les inscripcions

⁷⁸ GOROSTIDI, D.; LOPEZ, J. (2008).

paleocristianes, però en aquest cas no està tan sols inclinat, sinó que també realitza una espècie de corba. Finalment, la lletra R està inscrita amb el traç vertical acabat en la part inferior per un petit traç horitzontal i aïllat de la resta de la lletra, ja que no s'arriben a tocar. La volta s'inicia més a l'esquerra del traç vertical i el traç diagonal és força allargat.

L'onzena peça pertanyent a aquest taller és la RIT 1041 (segle V dC) (fig. 64). Es tracta de la part superior dreta d'una placa de marbre gris clar, amb unes dimensions de 12 x 8 x 2,8 cm. Està escrita en capital amb tendència a l'actuària i cal fer referència especial a les lletres A, C, E, G, P i T. La lletra A es caracteritza per tenir el travesser en diagonal en direcció ascendent, una variació de les moltes que es troben sobre la lletra A en aquesta època.

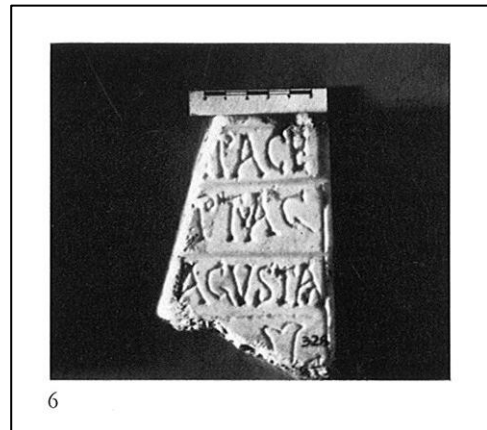

Fig. 64. Inscripció RIT 1041. (Font: RIT).

Pel que fa a la lletra C, aquesta torna a aparèixer amb els extrems reforçats, de la mateixa manera que en les inscripcions RIT 1026, 1025 i 967. Amb la lletra E també es repeteix una forma ja vista en les inscripcions RIT 994, 967 i 1046 i és el fet d'estar gravada amb els extrems reforçats i acabats en forma de triangle. La lletra G, per la seva part, és força curiosa i es caracteritza per formar una mitja volta estreta i elevant-se una mica per la part inferior dreta per acabar amb un traç diagonal en direcció descendent. Igual que succeeix amb les lletres E i C, amb la lletra P trobem una vella coneguda i es que es tracta de la varietat que està formada amb la volta petita, igual que es pot observar en les inscripcions RIT 994, 950, 967 i 1012. Finalment, la lletra T torna a aparèixer en aquesta inscripció amb els tres extrems reforçats en forma de triangle, igual que s'observa en les inscripcions RIT 1026 i 967.

Pel que fa a la següent peça, aquesta és la RIT 1043 (segle V dC) (fig. 65). Es tracta d'un fragment d'una placa de marbre gris, trencada, amb unes dimensions de 16 x 19 x 6 cm. Està escrita en capital quadrada, seguint el model imperial, i la inscripció es troba gravada amb un doble pauta. Les lletres a les que cal fer referència pel que fa a aquesta inscripció són la I i la P. Sobre la I cal destacar la manera en que està escrita, amb els extrems acabats en triangle, seguint el model imperial. Pel que fa a la lletra P,

es pot observar com la part inferior es troba reforçada, tot i que es desconeix la manera

Fig. 65. Inscripció RIT 1043. (Font: MNAT).

com estaria la lletra P a causa de que s'ha perdut, es pot suposar que es trobaria gravada seguint l'exemple de l'època imperial, ja que pel que es pot observar tota la inscripció seguia la mateixa tònica.

La penúltima peça d'aquest grup és la inscripció RIT 1046 (segle V dC) (fig. 66). Es tracta d'un fragment d'una placa de marbre gris clar, de la qual tan sols se n'ha conservat part de la vora esquerra, i té unes dimensions de 10 x 14 x 3 cm. Està escrita en capital

quadrada i en destaquen les lletres E, I i V. La lletra E té els extrems reforçats i acabats en forma de triangle, d'igual manera que ho hem pogut observar anteriorment en les inscripcions RIT 1041, 994 i 967 del mateix grup. La lletra I, per la seva part, està gravada amb els extrems acabats en forma de V (el superior) i de Λ (l'inferior), d'igual manera que la trobàvem en la inscripció RIT 1013.

Finalment la lletra V apareix en aquesta inscripció amb una forma única en tot el conjunt epigràfic paleocristià de Tarragona. En aquest cas es troba

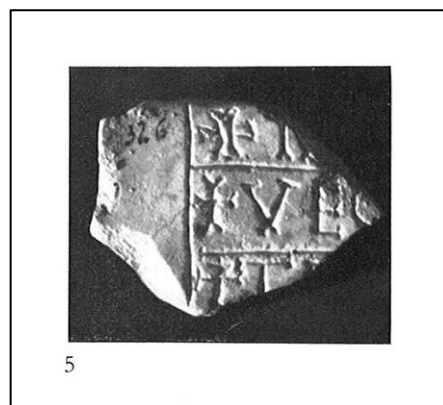

Fig. 66. Inscripció RIT 1046. (Font: RIT).

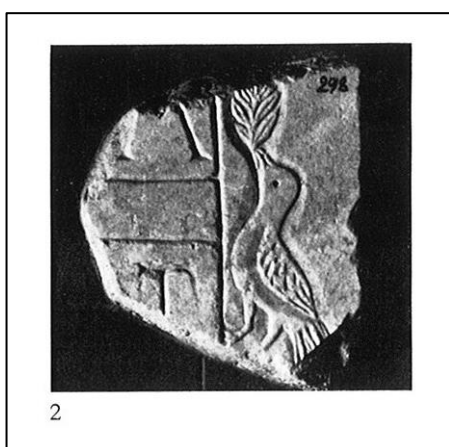

Fig. 67. Inscripció RIT 1055. (Font: RIT).

reforçada als extrems superiors per petits traços horitzontals mentre que per la part inferior els traços segueixen una vegada ja s'han unit, formant una espècie de Λ .

Finalment, l'última peça d'aquest grup és la RIT 1055 (segle V dC) (fig. 67). Es tracta d'un fragment d'una placa de marbre gris clar, de la qual tan sols s'ha conservat la vora dreta, amb unes dimensions de 21 x 17 x 2,7 cm. S'ha conservat poc, per no dir res, de l'inscripció, per la qual cosa és impossible saber que hi estava escrit, però si que

s'ha conservat la suficient part per poder observar la gran qualitat de la imatge que ja s'ha comentat anteriorment i el fet que la inscripció es trobava inscrita en doble payout. Ara bé, a partir de les restes que s'han conservat, sí que ha estat possible identificar, o si més no intentar-ho, les dues lletres que s'endevinen en l'inscripció. La lletra de la part superior podria ser o bé una M bé una A. Segons Alföldy es tractaria d'una A, opinió que comparteixo ja que es podria reconstruir la lletra seguint la forma d'una de les variacions més utilitzades de la lletra A en època paleocristiana, aquella amb el travesser en forma de triangle invertit, com en els exemples de les inscripcions RIT 994, 1013, 1012 i 950. L'altra lletra que s'observa a la part inferior correspondria sense gairebé cap mena de dubte a una T, però tan sols amb aquesta informació és impossible de saber el contingut del text.

Tot i que aquest conjunt d'inscripcions només representa una petita part de totes les que es troben a Tarragona, ja en són un clar exemple de la manera de realitzar-les en aquella època. A partir dels exemplars mostrats, es pot observar la iconografia que es feia servir i que era predominant en aquella època, com són les creus, la simbologia de Crist o els ocells i les branques. Però també, i l'aspecte més important d'aquest període, s'ha pogut observar la gran varietat paleogràfica del moment, trobant ja en aquestes 14 inscripcions les modes de l'època segons la lletra. Així, s'ha pogut identificar la manera de gravar les lletres que predominava en el moment. D'aquesta manera, tot i tractar-se d'un grup reduït, ha permès fer una ullada a l'estudi epigràfic de l'Antiguitat Tardana a Tàrraco.

Però apart d'aquestes 14 inscripcions identificades com a pertanyents al taller que s'ha comentat, s'han seleccionat altres tres que complementarien les anteriors, tot i no poder-se englobar en el mateix taller per les característiques que es descriuran a posteriori. Ens referim a les inscripcions RIT 988 (fig. 68), 1020 (fig. 69) i 1063 (fig. 70). Totes tres inscripcions es caracteritzen per estar escrites en capital quadrada, seguint el model imperial i dotades d'un gran acabat, fet que les fa a la vista de l'observador com a inscripcions de gran qualitat. Es tracten en general de lletres esveltes i estretes, fet que remarca la bona execució del gravador, però a més

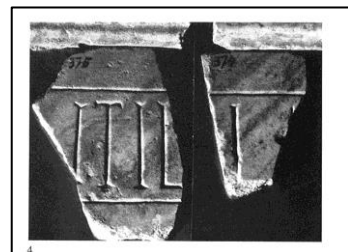

Fig. 68. Inscripció RIT 988.
(Font: RIT).

seguint i aconseguint la tècnica del clarobscur tant utilitzada en èpoques precedents, trobant en l'època imperial el seu màxim representant.

En comparació amb les peces anteriorment mencionades i que s'han identificat com a membres del taller del doble payout, aquestes són de millor qualitat pel que fa a l'execució, però tot i així s'han inclòs en aquest grup pel fet que en aquest cas la

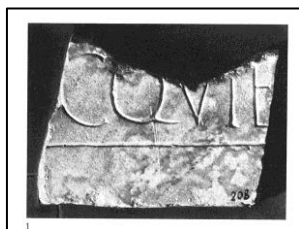

Fig. 69. Inscriptió RIT 1020. (Font: RIT).

inscripció també es troba entre guies d'escriptura. Mentre que en la inscripció RIT 988 s'observa una guia tant a la part superior com a la inferior de la inscripció, en les altres dues tan sols s'hi observa en la part inferior, però és possible que en totes tres hi hagués guia en ambdues parts, ja que per desgràcia no s'ha conservat la part superior

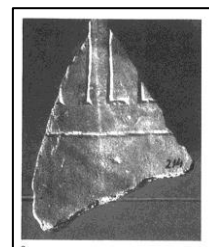

Fig. 70. Inscriptió RIT 1063. (Font: RIT).

de les inscripcions RIT 1020 i 1063 que ens permetria corroborar aquesta hipòtesis. El que es pot assegurar sense cap mena de dubte és que les tres peces van ser realitzades per la mateixa mà. En superposar les tres imatges les unes amb les altres, i partint de que totes tres comparteixen la lletra I, s'ha pogut comprovar que són idèntiques, fet que justifica la hipòtesi de que tan sols hi ha un autor. Ara bé, en un primer moment i a simple vista, donant tan sols una ullada ràpida, es pot creure (i m'incloc jo mateixa) que les inscripcions RIT 988 i la 1063 formaven part de la mateixa inscripció que en un cert moment es va trencar i que per aquest motiu han arribat dos parts separades.

Per comprovar-ho i poder-ho assegurar al 100%, es va tornar a observar la superposició anteriorment mencionada i va resultar que escalant-les a la mateixa mida, la RIT 988 i la 1020 (fig. 71) eren idèntiques tant pel que es refereix a la guia com pel que fa a les lletres, mentre que la RIT 1063 (figs. 72 i 73) tenia la guia a un altre nivell. Això ens permet afirmar (a falta d'estudis posteriors que hi acabin de confirmar) que les peces RIT 988 i 1020 formarien part d'una mateixa inscripció i que, per contra, la peça RIT 1063 seria un element independent.

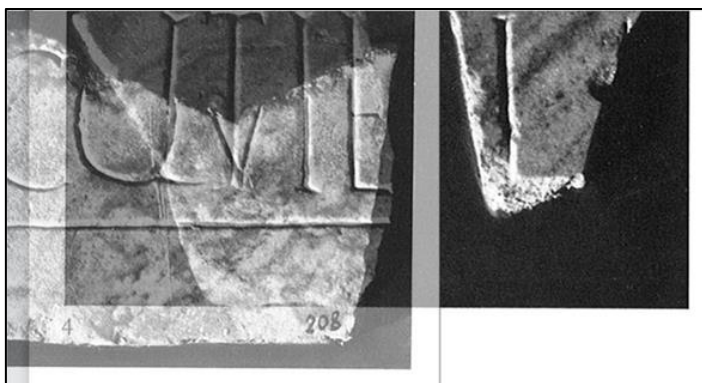

Fig. 71. Comparació entre les inscripcions RIT 988 i 1020. (Font: pròpia de l'autora).

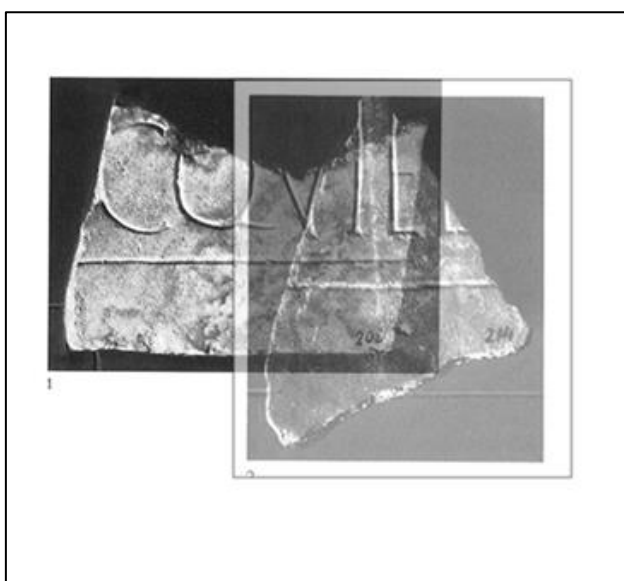

Fig. 72. Comparació entre les inscripcions RIT 1020 i 1063. (Font: pròpia de l'autora).

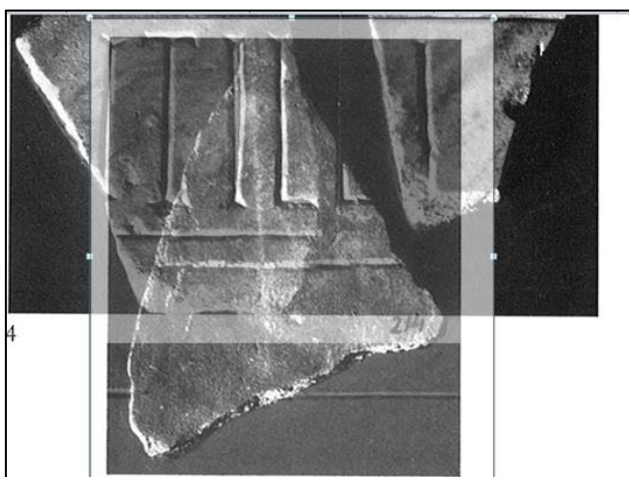

Fig. 73. Comparació entre les inscripcions RIT 988 i 1063. (Font: pròpia de l'autora).

3.2. Altres tallers presents. Aproximació a la identificació de trets identificatius

A causa de la gran diversitat pel que es refereix a les inscripcions que es troben a la ciutat de Tàrraco en època tardana, no ha estat possible identificar més tallers que el comentat anteriorment, el del doble payout. No obstant, i a partir de l'anàlisi de les diferents inscripcions identificades, s'han pogut reconèixer els trets identificatius de l'epigrafia paleocristiana de la ciutat de Tàrraco, fet que fonamentarà la base per a futurs estudis en aquest respecte.

Com ja s'ha pogut explicar, hi ha un gran nombre d'inscripcions escrites en plaques, ja que aquest conforma el suport per excel·lència en època paleocristiana i posteriors ja no tan sols a la ciutat de Tàrraco, sinó també a tot l'imperi. Amb l'auge de les necròpolis, la població es va veure amb l'obligació de trobar un suport que els permetés, a més de cobrir les tombes dels difunts, de deixar constància de la seva existència. Així, les plaques es van convertir en el suport estrella del moment, comptabilitzant-ne 130 enfront els 8 sarcòfags o els 3 mosaics. Però al tractar-se aquest d'un àmbit molt extens i que es presència a tot l'imperi, no es pot considerar com a un tret identificatiu a partir del qual extreure informació per a l'estudi de futurs tallers.

Així, es podria considerar la paleografia, aspecte clau en l'estudi de les inscripcions, com un dels trets identificatius a partir del qual establir nous tallers. Com s'ha anat comentant al llarg de la descripció del taller del doble payout, hi ha unes modes pel que fa a la paleografia típiques de l'Antiguitat Tardana, modes que difereixen en gran mesura d'aquelles que predominaven durant l'època imperial. A partir de l'anàlisi realitzat a les inscripcions trobades de la ciutat de Tarragona, s'han establert els models de cada una de les lletres que predominaven en la ciutat en aquesta època però no ha estat possible l'identificació de nous tallers epigràfics propis de la ciutat.

El fet de comptar amb una col·lecció tant important i tant rica epigràficament com ho és el conjunt epigràfic de la ciutat de Tarragona durant l'Antiguitat Tardana comporta molts avantatges, alhora que també forces inconvenients. D'una banda, i com ja s'ha repetit diverses vegades al llarg del treball, el fet de tenir tantes inscripcions i de tant variada execució fan que l'estudi de les mateixes es converteixi en una aventura apassionant. En un conjunt de 144 peces com són les que s'han identificat com a

paleocristianes de la ciutat de Tàrraco s'hi troben peces perfectament conservades, tot i que hi ha d'altres que no tant.

A partir de l'estudi i anàlisi de les diferents peces s'ha pogut observar la gran varietat paleogràfica que hi ha en les inscripcions paleocristianes de Tàrraco, fet que reforça encara més el valor d'aquestes peces. En una societat tant canviant com ho és la de l'Antiguitat Tardana, no és estrany trobar tanta varietat en quant a la paleografia en les seves inscripcions. Però el fet de trobar tantes formes diferents de gravar una mateixa lletra permet també conèixer el costum, en quant a epigrafia es refereix, d'aquells que les van realitzar, ja fossin en tallers o de manera espontània. Com ja s'ha mencionat anteriorment en l'apartat dels *fossori*, aquests tenien una presència notable a la ciutat de Roma. Pel que fa a la ciutat de Tàrraco, no hi ha constància de cap grup documentat a les necròpolis de la ciutat, però a partir de l'anàlisi de les diferents inscripcions de Tàrraco s'han pogut observar dues que potser haurien estat fetes per aquests treballadors. Puc atribuir l'autoria d'aquestes dues inscripcions als *fossori* amb total convenciment, tot i que no puc recolzar-ho amb evidències documentals. La primera d'elles és la inscripció anteriorment mencionada RIT 1056 (veure apartat 1.2.1.2. *El paper dels fossori en l'epigrafia funerària cristiana*). En aquest cas apareix tan sols una M com a inscripció, efectuada amb tota probabilitat pel *fossore* que enterrava al difunt. L'altre inscripció a la qual faig referència és la catalogada pel MNAT com a MNAT-45183⁷⁹. Apareguda a la necròpolis de Mas Rimbau, aquesta inscripció destaca per tenir només representat en el seu camp epigràfic la figura d'una *menorah*, el canelobre de set braços típic de la iconografia jueva. Al no tenir cap altre element en l'espai destinat a la inscripció, és probable que aquesta figura fos realitzada per el *fossore* que va enterrar al difunt, igual que succeïa amb la RIT 1056, volent mostrar mitjançant la representació del canelobre la religió del difunt. S'han considerat aquests dos exemplars com a realitzats per dos *fossori* diferents ja que es van localitzar en dos necròpolis separades, allunyades entre sí, fet que complicaria la realització per part d'un mateix *fossore* de les dues peces.

Cal destacar que algunes de les formes predominants en aquest moments, com ho és un exemple la lletra A ja mencionada en els apartats precedents, seran les protagonistes de l'escriptura visigòtica, les protagonistes de l'escriptura de l'Edat

⁷⁹ Sobre aquesta inscripció, cf. NIQUET, 2004, 172; BEA-VILASECA, 2000.

Mitjana, de manera que això reflecteix la gran importància que aquestes tipologies de lletres van tenir ja no tan sols en el seu moment, sinó també en el transcurs de la història.

Un altre punt a favor de l'estudi de la paleografia de la ciutat de Tàrraco és que, igual que succeeix en la gran majoria de les ciutats paleocristianes de la Península Ibèrica, no ha estat gaire explotada. Es tracta, l'Antiguitat Tardana, d'una època molt investigada en països com Itàlia o França, però no tant a les ciutats paleocristianes de la Península Ibèrica. Un dels principals motius pels quals no s'ha investigat ni s'han fet estudis exhaustius sobre aquest període en aquestes ciutats és perquè no s'havien realitzat prou campanyes arqueològiques en les ciutats que permetessin treure a la llum informació rellevant sobre aquest període. Aquest és el cas, per exemple, de ciutats com Tàrraco, Bàrcino, Saguntum, Carthago Nova i Gijia (actual Gijón)⁸⁰. Al tractar-se l'Antiguitat Tardana d'un període de transició en el qual la informació que es tenia fins a finals del segle XIX era dispersa i poc concreta, l'estudi d'aquest període en les ciutats resultava complicat i és aquest un altre dels motius per els quals no s'han investigat a fons aquestes ciutats durant aquest període concret. Només en els últims anys, i arran de l'augment en les excavacions realitzades a aquestes ciutats als inicis del segle XX, la informació que es té sobre aquest període ha augmentat considerablement i és més factible la realització d'estudis sobre l'Antiguitat Tardana a les ciutats anteriorment esmentades. És per aquest motiu que, tot i el gran nombre d'inscripcions que es tenen comptabilitzades a la ciutat de Tàrraco fins al moment, aquest pot augmentar considerablement en el transcurs de les investigacions que es puguin efectuar en la ciutat en un futur. A mida que s'investiga i s'excava més, van apareixent noves peces que amplien el conjunt epigràfic de la ciutat, peces que tenen un valor important ja que permeten o bé comprovar i justificar les hipòtesis donades en algun tema concret o bé permeten observar una altra manera de producció epigràfica, potser diferent, potser igual, a tot el que s'havia localitzat fins el moment.

Un d'aquests casos és la peça inèdita que s'ha pogut estudiar i analitzar de primera mà en el transcurs de l'elaboració d'aquest treball, peça a la qual es dedica l'apartat següent, en el qual s'explicarà amb exhaustivitat la peça. Un altre cas d'inscripció recentment localitzada és la trobada durant les intervencions

⁸⁰ Cf. KEAY, P. 18; RIBERA-ROSSELLÓ, 2009; PERICH, 2014.

arqueològiques al solar núm. 27 A-B del carrer de Vidal i Barraquer de Tarragona (fig. 74).⁸¹ Es tracta aquesta d'una placa de marbre blanc, possiblement Luni-Carrara i que

Fig. 74. Fotografia de la inscripció inèdita de Vidal i Barraquer. (Font: DÍAZ-GIMENO-GOROSTIDI, 2012-2013).

va ser reutilitzada com a suport epigràfic. Té unes dimensions de 40,5 x 13,8 x 3,1 cm. i està trencada verticalment, conservant-se tan sols la part dreta del text. Es relaciona directament amb la inscripció RIT 1075, tant per la paleografia com per la distribució del text i les característiques de la inscripció, remarcant especialment la presència d'un marc epigràfic incís.⁸²

No obstant, també té punts en contra l'estudi de l'epigrafia paleocristiana de Tarragona. Potser el més important és el mal estat d'alguna de les peces. Un gran nombre de les inscripcions d'aquesta època de la ciutat de Tàrraco es troben trencades o malmeses, fins a tal punt que en molts casos és impossible saber el contingut de la inscripció. Hi ha casos en els quals és tan petit el fragment que ha arribat fins a l'actualitat que no permet fer un estudi en profunditat de la peça, per la qual cosa es perd tota la informació que aquesta, en estar en millors condicions, podria haver ofert. En altres casos la situació és ben diferent i ja no es tracta tan sols de que algunes peces es trobin trencades o fracturades; hi ha casos en els quals les peces ni tan sols han arribat als nostres dies. O bé s'han perdut a causa d'un robatori o han desaparegut en el transcurs d'un trasllat o per qualsevol altre motiu. El fet és que, concretament, en el conjunt epigràfic de la ciutat de Tàrraco d'aquesta època hi ha exactament nou peces perdudes, peces que pot ser tinguessin la clau per a justificar una idea o per descartar-la. No obstant, en aquest respecte no s'hi pot fer gran cosa, només basar-nos en la informació que investigadors passats poguessin haver escrit sobre aquestes inscripcions, basar-nos en els dibuixos que aquests mateixos estudiosos fessin de les peces que observaven i estudiaven. Aquesta és la única manera de poder tenir coneixement sobre aquelles peces que han desaparegut.

Un altre punt negatiu a tenir en compte respecte l'estudi de l'epigrafia paleocristiana de la ciutat de Tàrraco és la dificultat per datar les inscripcions. Considerant com un punt important d'aquest treball un estudi sobre la datació de les

⁸¹ Cf. DIAZ-GIMENO-GOROSTIDI, 2012-2013.

⁸² Per a més informació sobre aquesta peça, consultar la Base de Dades adjunta al treball.

diferents inscripcions paleocristianes de Tarragona, es pot concloure que establir una datació precisa amb la col·lecció que es té és força complicat. D'una banda, la manca d'informació d'aquelles peces que es troben trencades o perdudes dificulta en gran mesura la tasca de datar les inscripcions, però no tan sols aquest es un dels motius per els quals aquest és un treball complicat. L'ús durant gairebé tot el període paleocristià de les mateixes fórmules epigràfiques dedicades als difunts dificulten el poder establir una diferència cronològica entre unes inscripcions i les altres. En un període en el qual la humilitat i la senzillesa, valors cristians per excel·lència, predominaven en la societat, aquests valors també queden reflectits en la seva producció epigràfica, fent així que les inscripcions continguin pocs elements diferenciadors entre unes inscripcions i les altres, elements que permetrien establir una diferència cronològica entre els uns i els altres. En aquest respecte, no obstant, s'hi troba una solució que facilita la realització i identificació de les diferents fases cronològiques de les inscripcions. Com ja s'ha comentat anteriorment, la paleografia conforma una base fonamental per a l'estudi de les inscripcions, però és que també és un punt de partida alhora de poder datar les inscripcions. Es té constància de l'ús de diferents formes en una mateixa lletra depenent el moment històric en el qual es va realitzar la inscripció. Com ja s'ha pogut observar al llarg del treball, la paleografia ha ermés comparar les diferents inscripcions a partir de la forma de les seves lletres i, a partir d'aquest punt, intentar establir altres criteris formals de tal manera que s'arribi a una concordança que permeti datar o, si més no, intentar donar una datació el més precisa possible a les inscripcions estudiades.

3.2.1. Actualització del corpus: inscripció inèdita del carrer Vidal i Barraquer

Fig. 75. Inscripció paleocristiana inèdita de Tarragona. (Font: pròpia de l'autora).

Aquesta peça (fig. 75) va ser localitzada l'any 2014, durant el transcurs d'unes excavacions dirigides per l'Empresa Còdex a la parcel·la C i D del número 27 del carrer de Vidal i Barraquer, a la ciutat de Tarragona. Es tracta d'un tros de peça de revestiment fracturada que formava part d'una paret. La inscripció es troba gravada sobre un bloc de pedra, identificada com a pedra de Santa Tecla, típica de la ciutat de Tàrraco, i s'ha conservat tan sols la part inferior dreta. Les seves dimensions, no del conjunt de la inscripció tal i com seria originalment sinó de la part que s'ha localitzat, són de 24,8 x 14,4 x 4,2 cm. La paleografia que presenta aquesta peça és força curiosa i poc comuna en el conjunt epigràfic tarragoní, tot i que se n'han identificat certs trets en comú amb algunes de les inscripcions estudiades. La inscripció està escrita en capital de tipus irregular amb tendència a la actuària i, en alguns casos concrets, a la cursiva.

----- ? / [---] RVS (h) E++ / [---] AGATE ET (h) ATTI / [---] +I+L+A FIL(io/ia) (h)
/ [B(ene)] M(erenti) F(ecit/erunt).

D'aquesta inscripció cal destacar les lletres A, F, G, I i M. Per la seva part, la lletra A està gravada sense travessar i amb el traç dret sobresortint per la part superior. D'entre tota la col·lecció epigràfica de la ciutat de Tàrraco durant el període paleocristià, hi ha tres inscripcions més amb les quals comparteix aquesta tipologia d'A. Aquestes inscripcions són la RIT 1000, la RIT 937 i la IRAT 17. Tot i tractar-se la inscripció RIT 937 d'un mosaic i, per tant, haver estat produït seguint una tècnica diferent a la que haurien pogut seguir les altres inscripcions, s'ha de tenir en compte i posar en relació el fet que comparteixen la mateixa tipologia d'A. Les altres dues inscripcions a les que es fa referència, la RIT 1000 i la IRAT 17, estan escrites en cursiva, tret que comparteixen amb la inscripció inèdita. Sobre la lletra F, apareix en aquest cas una variant de la lletra poc coneguda però que, tot i així, ja s'han trobat exemples semblants en d'altres inscripcions. Es tracta d'una F amb el traç vertical formant una corba. Aquesta lletra, tot i no ser gaire comú en el territori de Tàrraco, troba un paral·lel en una inscripció de la ciutat de Cortona (Toscana) en època romana, concretament de les peces localitzades en la Villa di Ossaia.⁸³ Es tracta d'una inscripció en la qual també apareix aquesta variant de la lletra F, inscripció escrita també en escriptura actuària. La lletra G està realitzada a partir de dos traços, una corba orientada cap a la dreta i l'altre, situada en una part més inferior, orientada cap a l'esquerra. No es tracta d'una forma gaire usual a la ciutat de Tàrraco però tot i així hi ha dues inscripcions amb les quals comparteix l'estil d'aquesta lletra. Aquestes dues inscripcions són les RIT 971 i 980. La lletra I, per la seva part, es presenta en aquesta inscripció d'una manera que ja és coneguda i que ha aparegut en dues de les inscripcions que formen part del taller del pautat doble i simple. Es tracta d'una I amb els extrems acabats en forma de V (el superior) i de Λ (l'inferior). Aquesta forma apareix també com ja hem dit a les inscripcions pertanyents al taller identificat i explicat anteriorment RIT 1013 i 1046. No obstant, no es limita la seva presència a aquestes dues inscripcions, sinó que a més apareix en dues més, una d'elles tant important com la de la *Beata Thecla*, l'altre la inscripció RIT 1031. Finalment, la lletra M apareix en aquesta inscripció realitzada amb poca altura i amb els traços drets sobresortint per la part superior de la lletra. Tot i tractar-se aquest cas d'una peculiaritat estranya i d'una variant poc comú, troba si bé no paral·lels exactes, sí peces amb les quals té una semblança notable. Aquestes són les inscripcions d'Aureli, la RIT 1000, 955 i 998.

⁸³ GUALTIERI, M.; FRACCHIA, H.; FERRARI, S. (2014) P. 264.

Pel que fa a l'aspecte iconogràfic, se sap que aquesta inscripció estaria emmarcada, ja que s'han conservat restes de línies tant a la part inferior com a la part dreta de la inscripció que així ho confirmarien. L'estat de conservació no és l'òptim, ja que hi ha restes de cremació a l'angle inferior dret, possiblement produïdes a causa de la seva utilització com a placa de revestiment. El que més destaca en quant a l'aparell iconogràfic de la inscripció són les hederes. Se'n troben quatre en la inscripció, totes quatre distribuïdes al llarg de les quatre línies que s'han conservat de text. Les dues primeres, situades en les dues primeres línies, tenen la funció d'interpunció i no estan tan elaborades com les altres dues. La tercera, tot i tractar-se també d'una interpunció, està més elaborada i realitzada amb més detallisme i se situa a la part final de la tercera línia. Finalment, la quarta hedera del text se situa al final de la inscripció, a la cantonada inferior dreta del marc epigràfic i podria tractar-se, a més d'un element decoratiu, de la signatura de l'autor, una espècie de firma per a poder reconèixer a l'autor de l'obra. Aquesta última hedera està realitzada amb més precisió, d'estil coriforme i amb una intencionalitat decorativa. Cal fer referència en aquest punt a la inscripció de la Beata Tecla (fig. 76) la qual, igual que succeeix en aquesta inscripció i en moltes d'altres, finalitza el text amb la presència d'una hedera. Tot i que la hedera de la inscripció CIL II²/14, 2150 és d'una qualitat superior, ambdues finalitzen el text amb aquesta figura, fet que ens porta a pensar si no tindria un significat més enllà de la simple decoració.

Fig. 76. Detall de la inscripció de la Beata Tecla. (Font: MNAT).

A partir de tot el que s'ha mencionat amb anterioritat i complementant-ho amb el context arqueològic en el qual va aparèixer, aquesta peça es pot datar entre els segles V i VI dC. Al tractar-se d'una peça reutilitzada, ja s'emmarca en una època anterior a la del conjunt arqueològic, que data del segle VII, per tant ha de pertànyer com a molt tard al segle VI dC, mentre que la presència de certes lletres i fórmules (la tipologia de la lletra F, de la lletra A, la fórmula *Bene Merenti Fecit* present a la última línia del text...) situen la peça, a partir de paral·lels, a partir del segle V dC.

4. Conclusions

A continuació es farà una breu síntesi del que ha estat el treball i s'exposaran els resultats més rellevants que s'han obtingut. L'epigrafia paleocristiana, tant la de Tàrraco com la de la resta de l'imperi, conforma una col·lecció de valor incalculable que permet tenir un coneixement concret sobre la societat d'aquells moments. És per aquest motiu que l'estudi d'aquest àmbit és cabdal per a poder formar-se una opinió fundada sobre aquest període històric.

L'Antiguitat Tardana s'inicia en el segle III dC, un període convuls de la història en el qual, en molt poc temps, la societat va patir canvis notables tant en l'àmbit social com en l'àmbit moral. Amb l'aparició del cristianisme i l'oficialitat d'aquest com a religió única l'any 380 dC per part de l'emperador Teodosi, la societat baix-imperial va haver-se d'adaptar a un moment de canvi que marcaria un punt d'inflexió en el transcurs de la història: la fi de l'imperi romà com a potència i l'aparició de nous col·lectius, tots ells relacionats amb el nou món religiós que s'estava formant, que serien els que rellevarien als emperadors en els llocs de poder, van ser dos dels episodis més rellevants d'aquest període. Durant el segle III dC, un segle de transició el qual s'inicia en un context d'hegemonia imperial i finalitza amb el poder dels emperadors molt minvat, les ciutats pateixen un seguit de transformacions que marcarien el seu futur, transformacions tant importants com el progressiu abandonament dels edificis pagans i d'oci, com amfiteatres, teatres, etc. i l'aparició en el seu lloc de basíliques i necròpolis on els adeptes a la nova religió que s'estava formant podien reunir-se.

En el cas de la ciutat de Tàrraco, aquest període s'inicia amb la incursió de les tropes germàniques l'any 260. Tot i que en els anys precedent la societat ja havia començat a patir una lenta tot i que continua transformació, aquest fet acabà per transformar-la. Les grans elits imperial que més poder havien tingut durant l'època imperial van anar perdent la seva presència paulatinament, deixant lloc a una societat més humil i senzilla, que valora per sobre del poder i la riquesa els valors cristians. Un canvi de mentalitat era inevitable en aquestes circumstàncies, i això es reflecteix en la poca producció epigràfica que va haver-hi durant aquest període, per després aparèixer amb més força encara de la que tenia anteriorment. No va ser fins al segle IV que la ciutat va renéixer i va tornar a considerar-se com una de les potències de l'imperi tard-antic, amb estretes relacions amb el nord d'Àfrica que li permetien mantenir el seu

estatus. La construcció de la basílica martirial al recinte de la necròpolis paleocristiana mostra la voluntat de canviar la mentalitat d'aquesta societat, fet que, sumat a la remodelació de la part alta de la ciutat, considerada com el nucli representatiu del poder imperial, denota la transformació que s'estava duent a terme en aquells moments. La ciutat es convertí en un territori ric i pròsper, i tan sols fa falta observar la seva necròpolis per adonar-se'n. La quantitat de producció epigràfica que es documenta a partir del segle IV demostra el creixement d'aquesta ciutat. Si del segle III tan sols es té constància de 5 inscripcions, al segle IV aquesta xifra augmenta considerablement, arribant a les 31 inscripcions, 27 de les quals plaques. El segle V constitueix el punt més àlgid de producció epigràfica de la ciutat, ja que s'han documentat 71 peces d'aquest període, 65 de les quals plaques. A partir d'aquestes dades es confirma la posició privilegiada de la que va gaudir Tàrraco en aquests segles, però també la gran hegemonia de les plaques com a suports per a les inscripcions, representant el 92,4% del total de les inscripcions paleocristianes de la ciutat (veure *Taula 1* a l'annex). No és fins al segle VII quan es documenta una disminució de la popularitat de la ciutat, justificada per l'abandonament de certs punts de la ciutat, així com també de la necròpolis i la basílica. Els entorns de la ciutat també ofereixen una informació cabdal sobre aquest període, ja que gràcies a les vil·les localitzades, les necròpolis que hi estan associades i les inscripcions localitzades en el territori el coneixement que es té d'aquest moment històric és notable.

Es pot observar com les inscripcions són una eina de gran valor en l'estudi d'un període concret de la història. L'epigrafia ha estat, des de la seva aparició, el mitjà que tenia la societat de mostrar allò que volien expressar a la resta de la població, a tot aquell que s'interessés pel que hi havia escrit. Però no tan sols es feia servir a mode de missatge, sinó també per a enaltir a figura d'algunes de les personalitats del moment, com podien ser els emperadors. En època paleocristiana, la funció de l'epigrafia dóna un gir important i ja no es tracta tant de transmetre els honors a un personatge públic sinó més aviat de mostrar les virtuts dels estimats, de deixar un testimoni físic de la trajectòria vital d'aquells difunts que s'enterren a les necròpolis. L'epigrafia paleocristiana està dotada d'unes connotacions clarament cristianes que difereixen en gran mesura de les de l'època imperial. Es caracteritzen per una varietat paleogràfica important, per l'ús majoritàriament de plaques i per la formulació utilitzada (sobre la llengua utilitzada en les diferents inscripcions, veure la *Taula 3* a l'annex), sense

oblidar-se de la iconografia. L'iconografia tardana esta protagonitzada, principalment, pels crismons, que apareixen en 37 de les 144 inscripcions, centrant-se la major part d'aquestes representacions en el segle V (veure *Taula 2* a l'annex), moment en que, com ja s'ha dit, Tàrraco gaudia d'un estat privilegiat.

En un moment en el qual l'epigrafia era utilitzada com a record dels éssers estimats, el missatge que es volia transmetre també es va adaptar i ja no es tractava tant de mostrar les gestes que havia fet un personatge o el títol que tingués, sinó que era més important donar un últim comiat als familiars o amics que havien mort. És un important reflex de la societat del moment i és per aquest motiu que, tot i no haver tingut gaire reconeixement en els segles passats, l'epigrafia paleocristiana ha de considerar-se com un punt de partida en l'estudi de l'Antiguitat Tardana. La producció epigràfica d'aquest moment, igual que succeïa amb la de l'època imperial, es duia a terme en tallers urbans, i és aquest el tema central del treball que ens ocupa. A partir de l'estudi i anàlisi de les diferents inscripcions es poden extreure certs trets que permeten la identificació d'aquests tallers, un dels quals s'ha explicat al llarg del treball.

El taller del payout doble i simple, identificat com a propi de la ciutat de Tàrraco, és un taller format per 14 inscripcions, més 3 que conformen un sub-taller. La característica més important d'aquest taller, com es pot endevinar a partir de la nomenclatura del taller, és el payout. Aquest apareix de dues maneres diferent, en uns casos simple, en altres doble, però tots partint de la mateixa base. Es caracteritza a més per, en la majoria de les inscripcions, contenir tres línies de text, encaixonades totes elles amb el payout. Tot i que hi ha algunes de les peces que es troben trencades i, per tant, no es pot conèixer el conjunt de la inscripció, es creu que la majoria d'elles es trobarien encaixonades, hipòtesi extreta a partir de la comparació amb les altres peces del grup. La paleografia també juga un paper important, i és que moltes de les inscripcions comparteixen entre elles certes lletres que permeten identificar-les com a pertanyents a un mateix taller. Una altra característica és la iconografia, protagonitzada per motius cristians presents en un gran nombre de les inscripcions d'aquest taller. La presència tant de crismons com de creus o coloms amb branques és continua en aquestes inscripcions i permet comparar-les i ajuntar-les sota un mateix col·lectiu. S'ha pogut comprovar que aquestes característiques són presents també a un gran nombre d'inscripcions del Nord d'Àfrica, fet que justifica la estreta relació existent en aquells

moments entre tots dos territoris. El sub-taller al qual s'ha fet esment consta de 3 peces que es caracteritzen per estar gravades seguint el model imperial. Les lletres comparteixen la forma amb aquelles d'èpoques precedents, però el text es troba gravat entre pautat, fet que les identifica com a membres del mateix taller que el mencionat més amunt.

Però l'estudi de l'epigrafia no és un àmbit en el qual s'hi troben gaires facilitats. Si bé es cert que el gran nombre d'inscripcions i la certesa que n'apareixeran de noves en els temps futurs animen al seu estudi, la veritat és que es tracta d'un àmbit l'estudi del qual és complicat. D'una banda hi ha el fet que la majoria de les inscripcions es troben trencades o malmeses. Jo sigui per causa del pas del temps, o bé per accidents que les inscripcions hagin pogut patir o per qualsevol altre motiu, el cert és que un gran nombre, referint-nos en aquest punt a la col·lecció paleocristiana de la ciutat de Tàrraco, es troben tan trencades que resulta impossible saber el contingut de la inscripció o poder fer un estudi en profunditat de la peça. No obstant, una peça trencada sempre és millor que una peça perduda, i la veritat és que en el cas de Tarragona hi ha certes inscripcions que tan sols es coneixen gràcies a les investigacions d'antics professionals d'aquest àmbit, que amb les seves descripcions i els seus dibuixos de les peces ens han permès conèixer aquestes peces que no han arribat fins als nostres dies.

En definitiva, si bé l'estudi del període històric de l'Antiguitat Tardana és apassionant i ple de episodis encara per ser descoberts, aquest ha estat força ignorat al llarg del temps. Només en les últimes dècades ha sorgit l'interès gràcies a les excavacions que estan donant resultats molt esperançadors sobre aquest període, però també gràcies a les restes epigràfiques que han sorgit arran d'aquestes excavacions, unes mostres epigràfiques cabdals per a l'estudi i la comprensió d'un període tan transcendental per a la història com ho és l'Antiguitat Tardana.

Bibliografia

- ADSERIAS, M.; MACIAS, J.M.; MENCHON, J.J. i PUCHE, J.M. (1996) “La transformació urbana de Tàrraco al s. IV dC. Noves dades arqueològiques”. *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins* vol. XXXVII. Pp. 923 – 938.
- ALFÖLDY, G. (1975) *Die Römischen Inschriften von Tarraco* (vol. 1 i 2). Berlin : De Gruyter.
- ALFÖLDY, G. (2001) “Desde el nacimiento hasta el apogeo de la cultura epigráfica de Tarraco”. *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua "La Península Ibérica hace 2000 años"*: Valladolid, 23-25 de noviembre 2000. Pp. 61 – 74.
- ALFÖLDY, G. (2012) “Officina lapidaria Tarraconensis”, a DONATI, A. i POMA, G. (eds.) *L’officina Epigrafica Romana, in ricordo di Giancarlo Susini*. Faenza: Fratelli Lega Editori. Pp. 429 – 471.
- ALFÖLDY, G. (2013) “El imperio romano durante los siglos II y III: continuidad y transformaciones”, a MACIAS, J.M., i MUÑOZ, A. (eds.), *Tarraco Christiana Ciuitas*. Tarragona: ICAC Col·lecció Documenta 24. Pp. 13 – 30.
- ALTURO, J. (2004) “La escritura visigòtica. Estado de la cuestión.” *Archiv für Diplomatik*. Viena. Pp. 347 – 386.
- BEA, D. i VILASECA, A. (2000) “Dues necròpolis del segle V d.N.E. a Tarragona: excavacions al carrer de Prat de la Riba i al Mas Rimbau”, a RUIZ DE ARBULO, J. (ed.) *Tàrraco 99. Arqueologia d’una capital provincial romana*. Tarragona. Pp. 155 – 164.
- CARLETTI, C. (2008) *Epigrafia dei cristiani in Occidente dal III al VII secolo: ideologia e prassi*. Bari: Edipuglia.
- CARLETTI, C. i NUZZO, D. (2007) “La terza età dell’epigrafia nella provincia Apulia et Calabria. Prolegomena.” *Vetera Christianorum*, n°. 44. Pp. 189 – 224.
- CLAVERIA, M.; RODÀ, I. (2013) “L’art funerari cristià” a MACIAS, J.M., i MUÑOZ, A. (eds.), *Tarraco Christiana Ciuitas*. Tarragona: ICAC Col·lecció Documenta 24. Pp. 191 – 198.

- CORTÉS, R. i LÓPEZ, J. (1999) “La inscripció de Thecla, verge consagrada a Crist”. *Temps de monestirs; els monestirs catalans entorn l’any mil*. Barcelona. Pp. 119 – 122.
- CURBERA, J. (2003) “A jewish inscription from Tarraco”. *Philologus*, vol. 147. Pp. 357 – 359.
- DE SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. (2005) “La escritura de las inscripciones cristianas de Mértola”. *Documenta & Instrumenta*, 3. Pp. 187 – 215.
- DE SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. (2009). “El hábito epigráfico en la Hispania visigoda”, a GALENDE DÍAZ, J.C., i DE SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. (dirs.), *VIII Jornadas Científicas sobre Documentación de la Hispania altomedieval (siglos VI-X)*, Universidad Complutense de Madrid- Dpto. de Ciencias y Técnicas Historiográficas, Madrid. Pp. 291 – 344.
- De SANTIAGO, J. (2003) “La documentación epigráfica cristiana de Mértola: su datación.” *Revista General de Información y Documentación*, 13.1. Pp. 91 – 113.
- De SANTIAGO, J. (2003) *La epigrafía latina medieval en los condados catalanes (815 – circ. 1150)*. Madrid: Ed. Castellum.
- Del AMO, M.D. (1979-1981-1989) *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, 3 volúmenes. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramón Berenguer IV : Secció d'Arqueologia i Història.
- Del AMO, M.D. (1997) “Thecla et Theclae. De la santa de Iconio a la beata tarraconense.” *El temps sota control: homenatge a F. Xavier Ricomà Vendrell*. Tarragona: Diputació de Tarragona. Pp. 123 – 129.
- Del CAMINO, M.C. (1990) “Los orígenes de la escritura visigótica.” *Actas del VIII Coloquio del Comité International de Paléographie Latine, Madrid-Toledo*. Pp. 29 – 37.
- DI STEFANO, I. (ed.) (1997) *Le iscrizioni dei cristiani in Vaticano. Materiali e contributi scientifici per una mostra epigráfica.*, Inscriptiones Sanctae Sedis 2, Ciutat del Vaticà.
- DUVAL, Y. (1982) *Loca sanctorum Africae: le culte des martyrs en Africa: du IVe au VIIe siècle* (vol. 1). Roma: École Française du Rome.
- FERGUSON, E. (2003) *Backgrounds of Early Christianity*. Etats Units: Eerdmans Publishing. Pp. 137 – 142.

- GALLEGO, H. (2005) Mujeres y élite social en la Hispania tardana: la evidencia epigràfica (ss. V-VI). *Revista Historia Antigua num. XXIX*. Pp. 215 – 223.
- GOROSTIDI, D. (2011) “El paisaje epigráfico tarraconense en época tardana: las inscripciones paleocristianas”, a ANDREU, J.; ESPINOSA, D.; PASTOR, S. (coords.) *Mors omnibus instat; Aspectos arqueológicos, epigráficos y rituales de la muerte en el Occidente Romano*. Madrid: Liceus, Historia Antigua. Pp. 529 – 548.
- GOROSTIDI, D. (2013) “Epigrafia paleocristiana de Tarraco. Característiques generals i estat de la qüestió”, a MACIAS, J.M., i MUÑOZ, A. (eds.), *Tarraco Christiana Ciuitas*. Tarragona: ICAC Col·lecció Documenta 24. Pp. 43 – 67.
- GOROSTIDI, D. (2013) “Géza Alföldy y las inscripciones romanas de Tarraco (1975-2011): novedades y nuevas perspectivas.” *Actes del I Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic: govern i societat a la Hispània romana, novetats epigràfiques: Tarragona, 29-30 de novembre i 1 de desembre de 2012*. Pp. 135 – 143.
- GOROSTIDI, D. i LOPEZ, J. (2008) “Nou fragment de la inscripció paleocristiana RIT 1036”, *Butlletí Arqueològic, núm. 30*. Pp. 141 – 150.
- GOROSTIDI, D.; GIMENO, M.; DÍAZ, M. (2015) “Inscripcions recentment trobades al solar núm. 27 A-B del carrer de Vidal i Barraquer de Tarragona (Antiga Sofrera Pallarès)”. *Butlletí Arqueològic*, 34-35. Pp. 153 – 163.
- GROS, P. (2006) *L'architecture romaine: du debut du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*, vol. 1. Paris: Picard.
- GROSSI-GONDI, F. (1920) *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*. Roma: Università Gregoriana.
- GUALTIERI, M.; FRACCHIA, H.; FERRARI, S. *La villa di Ossaia: il territorio di Cortona in età romana*. Roma: Edizioni Quasar di Severino Tognon. Pp. 261 – 267.
- GUYON, J. (1974) “La vente des tombes à travers l'épigraphie de la Rome chrétienne (IIIe, VIIe siècles): le rôle des fossores, mansionarii, praepositi et prêtres”. *Mélangers de l'École Française de Rome*, vol. 86. Pp. 549 – 596.
- GUYON, J. (2000) *Le cimetière aux deux lauriers; recherches sur les catacumbes romaines*. Roma: École Française de Rome.
- HÜBNER, E.W. (1975) *Inscriptiones Hispaniae Christianae*. Nova York: George Olms, Hildesheim.

- KEAY, S. (1996) "Tarraco in Late Antiquity", a CHRISTIE, N.; LOSEBY, S.T. *Towns in Transition: urban evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Aldershot: Scolar Press. Pp. 18 – 43.
- KULIKOWSKI, M. (2010) *Late Roman Spain and its Cities*. Estats Units: JHU Press. Pp. 218 – 223.
- LOPES, V. (2015) "La antigüedad tardía en Mértola (Portugal)". *Revista Onoba*, nº 3. Pp. 105 – 128.
- LÓPEZ VILAR, J. (2006) *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco: el temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós (volum I)*. Tarragona: URV-ICAC Col·lecció Documenta 4.
- LÓPEZ, J. (2013) "Els sarcòfags paleocristians de Tàrraco. Aproximació a la primera iconografia cristiana de Tarragona". *Taüll* núm. 39. Pp. 22 – 24.
- LÓPEZ, J. i GOROSTIDI, D. (2015) "Noves consideracions sobre la inscripció tarraconense de la beata Thecla (segle V)". *PYRENAE*, núm. 46 vol. 1. Pp. 131 – 146.
- LÓPEZ, J. i PUCHE, J.M. (2013) "Arquitectura paleocristiana de Tarragona (segles IV-V)", a MACIAS, J.M., i MUÑOZ, A. (eds.), *Tarraco Christiana Ciuitas*. Tarragona: ICAC Col·lecció Documenta 24. Pp. 149 – 162.
- MACIAS, J.M. (2008) "Tarracona visigoda. ¿Una Ciudad en declive?" *Zona Arqueológica*, núm. 9. Pp. 293 – 301.
- MACIAS, J.M., i MUÑOZ, A. (eds.) (2013) *Tarraco Christiana Ciuitas*. Tarragona: ICAC Col·lecció Documenta 24.
- MACIAS, J.M.; GUITART, J.; FIZ, I.; PIÑOL, L. i MIRÓ, M.T. (2007) *Planimetria Arqueologica de Tàrraco*. Tarragona: ICAC Documenta 5.
- MacMULLEN, R. (1982) "The epigraphic habit in the Roman Empire", *American Journal of Philology*, 1,03. Pp. 233-246.
- MASSÓ, J. (2001) "Làpida funerària de la beata Tecla". *Tàrraco porta de Roma*. Pp. 155, fitxa 141.
- MATEOS, P. (1997) "El urbanismo emeritense en época paleocristiana (ss. V – VI). *Antigüedad y cristianismo* (Universidad de Murcia) XIV, pp. 601-616.
- MAYER, M. (1992) "Epigrafía tardía y reutilización de soportes: el ejemplo de la zona Norte del conventus Tarraconensis" a *Miscel.lania Arqueològica* a Josep M. Recasens. Pp. 75 – 82.

- MAYER, M. (2003) “Sobre el uso de la epigrafía en la antigüedad tardía”. *Vrbs Aeterna; Actas y col·laboracions del Coloquio Internacional Roma entre la literatura y la historia. Homenaje prof. Carmen Castillo. Pamplona: Eunsas*. Pp. 83 – 99.
- MUÑOZ, A. (2014) *La Tàrraco dels primers cristians*. Tarragona: Associació Cultural de Sant Fructuós.
- MUÑOZ, M.T. (1998) “L’épigraphie chrétienne en Espagne: l’éloge de difunt”, a CAMBI, N. I MARIN, E. (eds.), *RADOVI XIII. MEĐUNARODNOG KONGRESA ZA STAROKRŠĆANSKU ARHEOLOGIJU*, Split, 1994.
- NIQUET, H. (2004) “Jews in the Iberian Peninsula in Roman Times”. *Scripta Classica Israelica* vol. XXIII. Pp. 159 – 182.
- NIQUET, H. (2007) “Christians at Late Roman Tarraco: a reappraisal of the evidence”, a *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graeca et Latinae*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans. Pp. 1021 – 1028.
- PÉREZ MARTÍNEZ, M. (2012) *Tarraco en la antigüedad tardía: cristianización y organización eclesiàstica (siglos III a VIII)*. Tarragona: Arola Editors.
- PERICH, A. (2014) “Barcino entre los siglos IV y VI dC. Transformaciones y ascenso de una Ciudad mediterránea durante la Antigüedad Tardía.” *Revista Espacio, Tiempo y Forma, sèrie I, Prehistoria y Arqueologia*, num. 7. Pp. 61 – 96.
- PIETRI, C. (1997) “Recherches sur les domus ecclesiae.” *Publications de l’École Française de Rome*, vol. 234. Pp. 127 – 145.
- REBILLARD, É. (2009) *The care of the dead in Late Antiquity*. Estats Units: Cornell University Press. Pp. 13 – 37.
- RECAVARREN, I. (2016/02/26). La razón de las catacumbas, en un mundo donde todo parece eterno; entrevista al prof. Fabrizio Bisconti. *Panoramica latinoamericana*. Recuperat de <http://www.panoramical.eu/politica/la-razon-de-las-catacumbas-en-un-mundo-que-ahora-parece-eterno-entrevista-al-prof-fabrizio-visconti/>
- RIBERA, A. i ROSSELLÓ, M. (2009) “Valentia en el siglo VII, de Suinthila a Teodomiro”; a CABALLERO, L.; MATEOS, P. i UTRERO, M. (coords.) *El siglo VII frente al siglo VII. Arquitectura*. Mèrida: CSIC. Pp. 185 – 204.

- SANDERS, G. (1988) “La perennité du message épigraphique: de la communauté chrétienne élitare du Bas-Empire au corps professoral de l’Université medieval de Bologne”, a DONATI, A., *La terza età dell’epigrafia; Colloquio AIEGL, Borghesi 86, Bologna, ottobre 1986*. Faenza: Fratelli Lega editori. Pp. 349 – 414.
- SCHLUNK, H. (1967) “Sarkophage aus christlichen Nekropolen i Karthago und Tarragona”. *Madriider Mitteilungen*, vol. 8. Pp. 230 – 258.
- SERRA, J. (1928) *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 93. Madrid.
- SERRA, J. (1929) *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 104. Madrid.
- SERRA, J. (1930) *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 111. Madrid.
- SERRA, J. (1935) *Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 133. Madrid.
- SERRA, J. (1936) *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*. Tarragona: Tallers tipogràfics: Suc. de Torres & Virgili.
- SICLARI, S. (2011-2012) *Scrivere epigrafi fuori dalle officine nel mondo tardo antico: i fossori e le loro scritture* (Tesis doctoral). Università Ca’Foscari di Venezia. Venècia.
- SNYDER, G. (2003) *Ante Pacem: archaeological evidence of church life before Constantine*. Estats Units: Mercer University Press.
- SUSINI, G. (1968) *Il lapicida romano: introduzione all’epigrafia latina*. Roma: L’Erma di Bretschneider.
- SUSINI, G. (1982) *Epigrafia romana*. Roma: Jouvence.
- VERGONE, G. (2007) *Le epigrafi lapidarie del museu paleocristiano di Monastero (Aquileia)*. Trieste: Editreg SRL.
- VIVES, J. (1927) Inscripcions cristianes de la necròpolis romano-cristiana de Tarragona. *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans (AIEC)*, 31. Pp. 375 – 400.
- VIVES, J. (1928) “D’arqueologia cristiana”. *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques* n° 4. Pp. 261 – 270.
- VIVES, J. (1969) *Inscripciones cristianes de la España romana y visigoda* (2a edició). Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC).

Abreviatures

- AE: Année Epigraphique
- AIEC: Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans
- AST: Analecta Sacra Tarraconensia (revista de ciències historico-eclesiàstiques)
- BA: Boletín Arqueológico (Tarragona)
- ICERV: Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda (J. Vives, 1942)
- IHChr: Inscriptiones Hispaniae Christianae (E. Hübner, 1871)
- ILCV: Inscriptiones Latinae Christianae Uterque (E. Diehl, 1924-1931)
- IRAT: Les inscriptions romanes, dins Ager Tarragonensis 3 (D. Gorostidi, 2010)
- IRB: Inscripciones Romanas de Barcelona
- JSEAM: Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades
- RIT: Die Römischen Inschriften von Tarraco (G. Alföldy, 1975)
- SFG: Spanische Forschungen der Görresgesellschaft (A.M. Schneider, 1935)

Annex

Taules sinòptiques de les inscripcions paleocristianes de Tarragona

Taula 1. Distribució de les inscripcions entre els segles III i VII segons el suport

		Segle III	Segle IV	Segle V	Segle VI	Segle VII	Sense datació concreta
<i>SUPORTS</i>	Plaques	4	27 (dues amb datació interna)	65 (tres amb datació interna)	4 (una amb datació interna)	0	33
	Sarcòfags	1	4	3	0	0	0
	Laudes musives	0	0	3	0	0	0

Taula 2. Distribució de les inscripcions entre els segles III i VII segons la iconografia

		Segle III	Segle IV	Segle V	Segle VI	Segle VII	Sense datació concreta
ICONOGRAFIA	Creu	0	0	6	0	0	1
	Crismó	0	9	25	1	0	2
	Ocell	1	0	0	0	0	0
	Branca	0	0	2	0	0	0
	Ocell i branca	0	0	3	0	0	0
	Heures	0	6	7	0	0	0
	Altres ⁸⁴	1	2	5	1	0	0
	Sense iconografia	4	18	29	3	0	8

⁸⁴ S'han inclòs en aquest grup totes aquelles inscripcions que contenen una iconografia diferent a les figures esmentades en la taula. Així, les 9 inscripcions que contenen una iconografia diferent són: RIT 937 (amb la figura d'Òptim), RIT 954 (amb la figura d'un xai i un crater d'on sorgeixen flors), RIT 971 (el sarcòfag de Leucadi conté representacions bíbliques), RIT 964 (conté una espècie de representació d'una campana petita), RIT 996 (imatge d'un monstre marí – referència bíblica), RIT 1019 (imatge d'una corona de lorer), RIT 1074 (iconografia jueva – *menorah* i *lulav*), MNAT 45183 (imatge de la *menorah*) i MNAT P-165 (imatge d'una cinta subjectada per dos coloms).

Taula 3. Distribució de les inscripcions entre els segles III i VII segons la llengua utilitzada

		Segle III	Segle IV	Segle V	Segle VI	Segle VII	Sense datació concreta
<i>LLENGUA</i>	Llatí	3	29	70	5	2	11
	Grec	2	0	0	0	0	0
	Bilingüe ⁸⁵	0	5	0	2	0	0
	Sense text	0	2	2	0	0	11 ⁸⁶

Taula 4. Distribució de les inscripcions entre els segles III i VII segons el gènere

		Segle III	Segle IV	Segle V	Segle VI	Segle VII	Sense datació concreta
<i>GÈNERE</i>	Dones	1	15	11	2	0	0
	Homes	4	6	20	5	2	0
	Sense gènere	0	15	41	0	0	22

⁸⁵ En aquest grup s'han inclòs totes aquelles inscripcions que contenen dues llengües en el mateix text, en alguns casos una de les llengües apareix tan sols en una paraula, en d'altres en la meitat de la inscripció.

⁸⁶ S'han inclòs en aquest grup totes aquelles inscripcions de les quals no es té ni una fotografia en la qual basar l'anàlisi ni cap documentació que aportí informació sobre la datació o el text de la inscripció.

CD amb Base de Dades